

דרך אגדה

ביטאון המרכז להוראת האגדה
מכללת אפרתה

יג

הפיוט

'אביר אזרחים לאור עולם כִּי־צֵא'
קדושתא לראש השנה
קרוב לוודאי מאת מנחם המאירי

בנימין בר־תקוה

עורכים

אפרים חזן וסיגלית רוזמרין

הוצאת אפרתה

מיסודה של מכללת אפרתה

ירושלים, תשע"ו (2016)

ועדת המערכת

ד"ר צבי גסטוירט, ד"ר יהודית הנשקה, הרב ד"ר אבי וולפיש,
פרופ' אפרים חזן, ד"ר גבריאל חיים כהן, פרופ' חיים מיליקובסקי,
ד"ר מרדכי סבתו, ד"ר ציון עוקשי, פרופ' רלה קושלובסקי,
פרופ' ישראל רוזנסון, פרופ' מיכאל רוזנק,
פרופ' אביגדור שנאן

עריכה לשונית

ד"ר סיגלית רוזמרין, רכזת פרסומי המכללה
חנה פורטגנג

מזכירת המערכת

שלומית זמיר

ISSN: 1565-0529

©

כל הזכויות שמורות להוצאת אפרתה

מיסודה של מכללת אפרתה

רח' בן יפונה 17

ת"ד 10263 ירושלים 9110201

מס' טל': 02-6717744; מס' פקס: 02-6738660

דוא"ל: efrata@emuna-efrata.ac.il

תוכן העניינים

5	דבר העורכים	
7	'שופך שיחי' – קדושתא על חילות הנצרים לרשב"ץ	אתי בן־סעדון
31	'אביר אזרחים לאור עולם כְּיָצָא' קדושתא לראש השנה קרוב לוודאי מאת מנחם המאירי	בנימין בר־תקוה
67	'פורים אָדום' – מערכת פיוטים של קהילת אלג'יר לפורים שני	אפרים חזן ורחל חייטין־משיח
151	שמונה פיוטים לא־ידועים ליחיא בן מֶפְצֶל	יוסף יובל טובי
175	מבחר קינות לנפטרים מתוך הקובץ 'נאות מדבר' לרבי רפאל אהרן מונסוניגו	תמר לביא
201	הפיוט 'אדון מועד כתקח מישרים לשפוט בְּתַעֲצָמִיקָה' בזיקתו למדרשים ולדברי אגדה	תמר לביא ויהושפט נבו
223	פאנל פורים בבית הכנסת בדורא אירופוס בראי המדרש והשיח הבין־דתי	יעל מאלי
261	רבי יוסף מקרטוש – אגדות ופיוטים	ישראל רוזנסון

רשימת המשתתפים בחוברת

אוניברסיטת בראילן	ד"ר אתי בן־סעדון
אוניברסיטת בראילן	פרופ' (אמריטוס) בנימין בר־תקוה
אוניברסיטת בראילן	פרופ' (אמריטוס) אפרים חזן
מכללת לוינסקי	פרופ' רחל חיטין־משיח
אוניברסיטת חיפה	פרופ' יוסף יובל טובי
המכללה האקדמית חמדת הדרום והמכללה האקדמית גבעת וושינגטון	ד"ר תמר לביא
מכללת אפרתה	יעל מאלי
אוניברסיטת חיפה	ד"ר יהושפט נבו
מכללת אפרתה	פרופ' ישראל רוזנסון

'אביר אזרחים לאור עולם כְּיָצָא' קדושתא לראש השנה קרוב לוודאי מאת מנחם המאירי בנימין ברתקוה

מבוא

פיוט הקדושתא הוא אחד הסוגים העתיקים ביותר בדברי ימי הפיוט. בתקופת הפיוט הארץ ישראלי הקדום עיטרו פיוטי הקדושתא את תפילת העמידה של שחרית בשבתות ובמועדים בטרם אמירת הקדושה.¹ הקדושתאות לחגים כללו הרחבות ודגשים מיוחדים בהתאם לאופיו המיוחד של כל חג, ואף תפילות ראש השנה זכו במשך הדורות לעיטורי קדושתאות מרשימות במחזורי קהילות עם ישראל.²

במרחב תרבות ספרד נכתבו לשחרית של ראש השנה ארבע קדושתאות כדלהלן: הראשונה היא 'אתה כוננת מישרים ועתדת יום פקדתך', מאת רבי יהודה הלוי,³ והיא נתקבלה במנהגי מרחב תרבות ספרד כקדושתא לתפילת שחרית של היום הראשון של ראש השנה, וכן במנהגי פרובנס, קטלוניה, אלג'יר ותוניס. לעומת זאת לא שררה

1. לתיאור הקדושתא על חטיבותיה ופיוטיה כפי שנתגבשה בתקופת הפייטנות הארץ ישראלית הקלסית ראו פליישר, תשס"ח, עמ' 138-164, וראו גם רבינוביץ תשמ"ה, במיוחד כרך א עמ' 8-17.
2. על ההרחבות לקדושתאות של ראש השנה ראו פליישר, תשס"ח, עמ' 177-179, וראו שם הדיון על פיוטי 'מלך עליון' ופיוטי 'ה' מלך' בקדושתאות השחרית, והדיון על פיוטי הַתְּקִיעָתָא שנועדו לעטר את קדושתאות המוסף לראש השנה. על קדושתאות שאינן ממרחב התרבות הספרדי שנועדו לראש השנה, כגון מאת הפייטן הארץ ישראלי רבי אלעזר ביריבי קיליר או מאת הפייטן האשכנזי רבי שמעון בר יצחק ומאת הפייטן הצרפתי רבי בנימין בר שמואל, ראו גולדשמידט, תש"ל, עמ' לט-מב במבוא. על הקדושתא לראש השנה מאת הפייטן הארץ ישראלי פינחס ראו אליצור, תשס"ד, מבוא עמ' 41-43, וכן עמ' 363 ואילך. על קדושתא לראש השנה מאת רבי יוסף אלברדאני ראו בארי, תשס"ג, עמ' 121, 145 ועמ' 561 ואילך.
3. זוהי הקדושתא היחידה לראש השנה ששרדה בעזבון פייטני תור הזהב, ביחס הפוך לעושר היחסי של קדושתאות ליום הכיפורים מאת פייטני תור הזהב המצוי בידינו. הקדושתא נדפסה במהדורת ירדן, תשל"ח, עמ' 43-63.

כל אחידות במרחב תרבותי זה באשר לאמירת הקדושתא ביום השני של ראש השנה, והקדושתאות שנבחרו ליום זה התפלגו בשלושת מנהגי התפילה האלה: קדושתא אחת נפוצה בקהילות קטלוניה, והיא הקדושתא 'אדר היקר העיר מזבולו' מאת רבי יוסף בן יהודה אבן עקנין;⁴ לעומת זאת אמרו בקהילות אחרות קדושתא אחרת, והיא הקדושתא הפותחת במילים 'ארץ אתנפל לפני דר גבוהי', שחיברה יצחק בר יהודה גירונדי, ולימים נתקבלה במנהג אלג'ר.⁵ במאמר זה ניחד את הדיבור לקדושתא השלישית שנקבעה ליום השני של ראש השנה בפרובנס, הפותחת במילים 'אביר אזרחים לאור עולם כיצא', ומחברה הוא מנחם.⁶ לציון מתווה התפלגות הקדושתאות ליום השני של ראש השנה יש חשיבות רבה בחקר מנהגי התפילה, משום שהקדושתאות משמשות 'עדי מנהג', לאמור זיהוי היקרותן העקיבה של קדושתאות שונות בקבוצת מחזורים מובחנת מסייע לקביעת מסקנות מוצקות יותר באשר למאפייני מנהגי התפילה.⁷

-
4. פייטן זה חי בקטלוניה. ראו עליו ועל פייטיו אצל ברתקוה, תשס"ט, עמ' 45; הקדושתא תפורסם אי"ה במקום אחר.
5. פייטן זה חי בקטלוניה, ועל פי התואר 'גירונדי' אפשר שחי בגירונדה או שמוצא בית אביו משם הוא. ייתכן שהקדושתא הזו נהגה בקהילות ספרות בגירונדה. עליו ועל יצירתו ראו ברתקוה, תשס"ט, עמ' 44.
6. נוסף על כתבי היד שיוזכרו להלן שבהם מצויה הקדושתא, היא נדפסה בסדר לימים נוראים (לראש השנה ואשמורת ערב יום הכיפורים) כמנהג קרפינטראץ, אמשטרדם 1739 דף ע"ב ע"א, ובסדר של ראש השנה מנהג אוניון, אמשטרדם 1765 דף נ"א; ראו פירוש הפיוט אצל כרמי, 1835-1829, חלק ה (1832), דף קכד ע"ב.
7. בעוד במזרח פרובנס אמרו ביום השני של ראש השנה את הקדושתא 'אביר אזרחים', הרי שבמונפלייה נתקבלה בדומה לקטלוניה הקדושתא 'אדר היקר'. על חילוקי המנהגים ראו ברתקוה, תשנ"ו, עמ' 13-19, וביתר הרחבה אצל ברתקוה, תשס"ט, עמ' 69-92. בקשר לקביעות ההבדלים כתב פרופ' יום טוב עסיס ז"ל: "החלוקה... בין מזרח פרובנס ולנגידוק ל'נוסח מונפלייר' אין בה לגרוע מאחדות נוסח פרובנס. ההבדלים אופייניים לאזורים רבים, למשל הבדלים בפיוטים ובנוסח, בין ברצלונה לקהילות שבסביבתה". ראו עסיס, תשע"א, עמ' 225 הערה 9. בפרספקטיבה היסטורית נראית קביעה זו נכונה, אך יש לציון כי אנשי הקהילות ראו בזמנם חשיבות בכל פיוט ייחודי לקהילתם לפי שתרם תרומה משמעותית לכינון זהות מנהגם. עוד בנוגע למחקר הפיוט, ייחוד רפרטואר הפיוטים בכל מנהג אינו נמדד על פי כמות הפיוטים הזחים והשונים בלבד אלא מוערך על פי איכותם הספרותית של הבדלי המנהג. לרוב תרומתו הרעיונית והספרותית של פיוט 'נשמת' (או 'מאורה' וכיוצא בזה) מוגבלת, אף שיש חריגים, בהשוואה לתרומת הקדושתאות. לא בכדי זיכה פליישר את הקדושתא בתואר 'הנכבד מבין סוגי הפיוט'. ראו פליישר, תשנ"ז, עמ' 699. אכן גם בספרד ובפרובנס נכתבו קדושתאות מרשימות שלהן עומק רעיוני וסגולות ספרותיות ייחודיות, ראו ברתקוה, תשס"ט, עמ' 209-295.

המחבר

על המחבר הוודאי של הקדושתא 'אביר אזרחים' אין לנו ידיעה מדויקת, לא מהמידע הספון באקרוסטיכון ולא מעדות חיצונית שהותיר כל מעתיק שהוא בכיתוב שהותיר בראש העתקת הפיוט. כל הידוע לנו על שמו נתמך על האקרוסטיכון השמני המפורש המופיע בסטרופות הסיום של המגן ושל המחיה, ועליהן נרחיב את הדיבור להלן. לעומת זאת האקרוסטיכון אינו מותיר לנו שום תוספת מידע על שם אביו וקל וחומר על מקומו. בהיעדר כל אלו קבע צונץ בכלליות שמחבר הקדושתא 'אביר אזרחים' הוא מנחם.⁸ הוא ייחס למנחם זה גם את פיוט היוצר 'אביעה רננות במשמרת מעמד' המיועד בכתבי יד לשביעי של פסח,⁹ ושיער שהפייטן חי כנראה במאה ה־13. לעומתו ייחס שד"ל את הקדושתא לפייטן מנחם בר משה, ומנה בין פיוטיו גם את שתי סטרופות הסיום למגן ולמחיה המופיעים בקדושתא 'אביר אזרחים'.¹⁰ נחזור ונדגיש כי השם משה כשם אבי הפייטן אינו נתמך באמצעות האקרוסטיכון, ואף לא על פי עדותם של מעתיקים. עיון באוצרו של דוידזון מלמד על חוסר אחידות באשר לציון שם המחבר. בערך 'אביר אזרחים' (א-248) ציון מנחם כמחבר הקדושתא,¹¹ אך בלוח הפייטנים שילב דוידזון את הקדושתא תחת שמו של מנחם בר משה,¹² כנראה בעקבות קביעת שד"ל.

8. ראו צונץ, 1865, עמ' 707.

9. מסתבר כי צונץ צדק בקביעתו, לפי שהלשונות בשני הפיוטים מעידות על מחבר זה; פיוט ה'יוצר' עתיד לראות אור אי"ה במקום אחר.

10. ראו לוצאטו, תר"מ-תרמ"א, עמ' 51. בדבריו על מנחם בר משה ציין שד"ל כי צונץ לא הזכירו, ומוסיף: "ועיני מנחם תמר בן משה במנהג רומניא", כאשר כוונתו לדברי צונץ, 1865, עמ' 526, המתאר את מנחם תמר למחצית השנייה של המאה ה־15. פיוט אזהרות לשבועות מאת מנחם תמר הפותח במילים 'משוך נא חסדיך מרומם' מובא אצל וינברגר, תשנ"א, עמ' 423, ופיוט הסליחה 'אתפלל אחלה אפגיע אתחנן' ראה אור בספרו של וינברגר, תשל"ו, עמ' 205. עיון משווה מלמד שהקדושתא 'אביר אזרחים' שונה בסגנונה מסגנון שני פיוטים אלו. שד"ל אף סבר כי פיוטי הסליחות החתומים מנחם בר משה המובאים בסוף כ"י לונדון, הספרייה הבריטית, Add. 27168 (קטלוג מרגליות 930) עמ' 139-143א, הם מאת מנחם בעל הקדושתא 'אביר אזרחים', ואולם סגנונם חסר גם הוא את הדינמיות האופיינית לסגנון 'אביר אזרחים'. יצוין כי עמודים 124-125א בכתב היד הנ"ל כוללים חליפת שירי שבח בין שני משוררים – דוד ומנחם. האם מנחם בעל שירי השבח הללו הוא מנחם בר משה בעל פיוט הסליחות הנ"ל? מכל מקום השיר הראשון נחתם בסיומו באמצעות שיר קצר מסוג ה'סימן' (לאמור טורנאדה, ראו פליישר, תשנ"ז, עמ' 693 ובהפנייתו), המכיל את השם מנחם, וכידוע הסימן כלל את שם הנמען. לאחריו מופיע כתשובה שיר שבח נוסף, ובסיומו סימן בעל אקרוסטיכון דוד. בגוף שיר השבח הראשון נזכר הביטוי 'שיר אביר רועים' ובסימן נזכר 'גביר כביר אביר שרים מנחם'. ושמה השפיע השימוש בביטוי 'אביר שרים' על השערת שד"ל באשר לזהות בעלי הפיוט 'אביר אזרחים' כמנחם בר משה?

11. דוידזון, תרפ"ה א, עמ' 13.

12. שם, ד, עמ' 434.

בהיעדר עדות באשר למחבר – האם אפשר לשער מיהו מחבר הקדושתא? בזהירות רבה נוכל לומר כי אין אנו מכירים בפרובנס מחבר פיוט ששמו הוא מנחם, להוציא מנחם המאירי.¹³ המאירי נתפרסם בזכות פירושו לתלמוד, ומפעליו חשובים מאוד עד היום.¹⁴ ואולם הוא היה גם פייטן מוכשר, כפי שמלמדנו עיון בפיוט הנשמת 'נשמת מתענה ביום עונג' ליום הכיפורים שחל להיות בשבת, החתום בעליל 'מנחם בר שלמה'.¹⁵ בפיוט זה מתגלה כישרונו של הפייטן בלשונו העשירה, בניהול התכנים ובשליטה באוצרות המדרש. יש לציין במיוחד את כושר התחכום החריף של המאירי בהסבת משמען המקורי של סיומות מקראיות. אף הקדושתא מעידה על כישרון רב, וסביר להניח שיצאה מתחת ידיו של אותו הפייטן. נציין עוד כי כישרון דומה לזה שמתגלה בפיוט הנשמת הנ"ל מצוי בפיוט היוצר 'אביעה רננות במשמרת מעמדי' הנזכר לעיל, שצונץ ייחס לאותו הפייטן.

את בעלותו של מנחם המאירי על הפיוט 'אביר אזרחים' אפשר אולי לאשש קמעא באמצעות השוואת דעותיו המובעות ב'אביר אזרחים', ובמיוחד בפיוט המגן, עם השקפותיו הבאות לידי ביטוי בטקסטים אחרים המצויים במפעלו. דוגמה לדבר אפשר למצוא אם נשווה לשונות מתוך טורי שירתו שמשוקע בהם שיבוץ שנשלף מפסוק בספר תהלים, עם דברי המאירי לאותו הפסוק בפירושו לספר תהלים. דברי הערצה לאברהם אבינו אפשר למצוא במבוא שכתב המאירי לפירושו זה, שבו הוא מייחד מקום נכבד לאברהם. כך בדבריו על אברהם ש'בצאתו מרחם אמו נולד בהכנות טבעיות'.¹⁶ זאת כעין הנאמר לירמיהו: "בְּטֶרֶם אֶצְרְךָ בְּבֶטֶן יִדְעָתִיךָ" (ירמיהו א, ה), ופירש המאירי שהקדוש ברוך הוא הכין את טבעו של אברהם להיות ראוי ומוכן להגיע למעלת הנבואה כבר כשהייתה לו מעט דעת, וכבר בשעה ששהה עדיין במחיצת משפחתו עובדת האלילים, הוא 'פסח ושוטט בלב', לאמור נתלבט בענייני אמונה. באשר לדעות המובאות בספרות חז"ל בעניין מועד הכרת אברהם את בוראו – האחת כשהיה בן שלוש, והאחרת כשהיה בן 40 או 48 – נקט המאירי דעה מקורית, ושלא כרד"ק למשל, שניסה להכריע לטובת אחת הדעות – ניסה המאירי לפשר ביניהן. הוא עסק בפעם הראשונה בדעה ש'בן שלוש הכיר אברהם את בוראו' (נדרים לב ע"א), אך ביאר כי היה זה "זמן התחלת לימוד, כאילו אמר שבתחילת לימודו עלה מעניינו היכר לכל רואיו שהוא יכיר את בוראו". הוא הסביר שזה היה תהליך ממושך, שבו "טרח וחקר והשתדל בלמוד החכמות עד שידע וישיג שיש

13. ברתקוה, תשס"ט, עמ' 56 ואילך.

14. על האיש ופועלו ראו בין השאר מירסקי, תש"ט-תש"י, עמ' 90-1; הבלין, תשנ"ה, מבוא, עמ' יא-נב; הלברטל, תש"ס, עמ' 22-49.

15. ראו ברתקוה, תשס"ט, עמ' 122-125.

16. מקור ציטוט זה והבאים אחריו: הכהן, תשל"א, עמ' 3-4.

אלוה מנהיג ובורא את הכול, והיה אז בן ארבעים שנה" (בראשית רבה, נח לח, ח).¹⁷ ואכן הקדושתא פותחת בתיאור אברהם מרגע ש"לאור עולם יצא... נפשו במהתלות פוחזים קצה", ומיד הוא ניגש "לצרוף לדעתו בתושיות למי יעבדון דרי נשיות", דהיינו יושבי תבל, נתון המבליט את היות אברהם שוחר הכרת בוראו מנעוריו.

המאירי הדגיש במבוא לפירושו את מאמצי אברהם לשכנע בדבר צדקת אמונתו את בני דור הפלגה, "שכפרו במציאות האל... ובנו מגדל וראשו בשמים, אבל לא ראו את ה' נצב עליו... ואברהם ע"ה השיג הכול ברעיונו הדק ובשכלו החזק, ואז התחיל לדרוש ולהעריך תשובות עם המתנגדים". התבוננות בפיוט המגן מלמדת שרוב רובו ייוחד לעימות אברהם עם מתנגדיו, לדוגמה בשאלתו בטור 25 "מה יועילו פְּסָל וְאִטִּים".¹⁸ בהמשך מתוארת נשיאת פסלים בעת מנוסה מאויב, כשהאליל האמור כביכול לעזור למאמיניו זקוק בעת צרה לעזרתם: "סְחִיפַת שׁוּד בְּבֹא לְעִיר / עִיר וּמְלוֹאָה לְהִסְגִּיר וְלְהַבְעִיר / פְּלִטִים בְּנוֹסִים מְעִיר לְעִיר / יִשְׂאָהוּ עַל כְּתָף יִסְבְּלוּהוּ" (טור 29-32). התיאור נשען על התיאור האירוני המקראי: "יִשְׂאָהוּ עַל כְּתָף יִסְבְּלוּהוּ וַיִּנְיַחֵהוּ תַחְתָּיו וַיַּעֲמֵד מִמְקוֹמוֹ לֹא יִמִּישׁ אֶף יִצְעַק אֵלָיו וְלֹא יַעֲנֶה מִצָּרָתוֹ לֹא יוֹשִׁיעֵנּוּ" (ישעיהו מו, ז).

אם נכונה השערתנו שהמאירי הוא אכן מחבר הפיוט, אף שאין לנו ודאות גמורה באשר לנמעני ביקורתו של המאירי, האם יש להניח שהייתה לתיאור הפייטן משמעות אקטואלית סמויה כנגד הנוצרים? לכאורה הדבר אפשרי משום שפולמוס כנגד הנצרות מונח ביסוד פיוטיהם של כמה פייטנים מפרובנס, ובראשם רבי יצחק השניר.¹⁹ אפשר שמנחם המאירי כמנהיג יהודי חפץ לסכל כל השפעה נוצרית, אך בשים לב לשינוי הנסיבות מצד הכנסייה או מצד המלכות נבצר ממנו ללכת בדרכו של השניר ולהתבטא בגלוי, ותחת זאת נאחז בתיאורים מרמזים. ייאמר בזהירות, שאם אכן היה מנחם המאירי מחבר הקדושתא הרי שדרך פולמוסו העקיף הולמת את אופיו הכללי, שנודע במתינותו, ועל כן סייג עצמו מהתנצחות בוטה.

אך יתרה על כן, המאירי לא רק שנודע ביחסו הסובלני כלפי הנוצרים אלא נודע גם בפיצול גישתו לאומות. מחד גיסא גישתו היא לוחמנית כנגד האומות הקדומות שעבדו אלילים,

17. הכהן, תשל"א, עמ' 4, והשוו עם הנאמר אצל הבלין, תשנ"ה, עמ' 17-18.

18. המילה 'אטטים' היא מילה יחידאית במקרא, ומופיעה בישעיהו יט, ד. רש"י פירשה כאחת מעבודות האלילים, ואילו רד"ק פירשה ככישוף.

19. כחלק ממלחמתו הבלתי-נלאית שילח השניר חצים בפולחני הנוצרים, במיוחד באיקונין המוצב בכנסיית השוון ברתקוה, תשנ"ו, עמ' 88-90.

ומאיך גיסא גישתו סובלנית כלפי האומות שבימיו אשר אינן עובדות אלילים, כגון הנצרות. לפיכך אפשר אולי להבין מזווית זו את תיאורו האירוני בפיוט המגן בבחינת 'ליצנותא דעבודה זרה', המכוונת כנגד בני דור אברהם.²⁰ קיימת גם אפשרות שלישית, ואם נניח אכן כי המאירי הוא מחבר פיוטנו, שמא אפשר להבין את מלחמתו המוחצת של אברהם באלילות בפיוט 'אביר אזרחים' על רקע מאבקו של המאירי במגיה האסטרלית כאופן של עבודה זרה, כגון בשימוש המרפא של 'צורת האריה' בהקשר לתחזיות אסטרולוגיות. המאירי נקט את שיטת הרמב"ם, ושמא למראה הוויכוח שהתנהל בין הרשב"א ואבא מארי בעניין זה היה לתיאור מלחמת אברהם משום מסר ונקיטת עמדה כנגד המגיה האסטרלית.²¹

להלן נביא דוגמאות מספר שבהן מתקשרות משמעויות מילים מקראיות המופיעות בפיוטנו למגמת המאירי בפרשנותו לתהלים בהעברת מסר אמוני רעיוני – כך למשל בנגעו בעניין ההשגחה או בסוגיית שכר ועונש. נתבונן בדוגמה הזו: בטור 17-18 נאמר: "טַעְמוּ בְּמִזְרָא וְהִתְבַּוְּנוּ לְחַזוֹת / יוֹצֵר עוֹלָם לְעֶבֶד בְּמַעֲזוֹת". המילים 'טעמו ... והתבוננו' מובילות את הקורא לנאמר בפסוק "טַעְמוּ וְיָאֵז כִּי טוֹב ה'" (תהלים לד, ט). בין פרשני ימי הביניים אנו מוצאים מגוון הסברים ודגשים לפסוק זה. רד"ק עמד בפירושו על קושי הקישור של הנשוא 'טעמו' השייך לתחום המוחש, למושא 'טוב ה'', שהוא מושג מופשט. הוא מסביר שהכוונה היא שחוש הטעם מעיד על ידיעת השכל, לפי שהוא בעל כושר הבחנתי (למשל ההבדלה בין מר למתוק). המאירי קיבל אף הוא את הדעה שמדובר בידיעה מושכלת, אבל הוסיף שלידיעה זו תכלית בכינון אמונת ההשגחה: "לשון 'טעם' בזה הוא משל על ידיעה מושכלת... הסתכלו וחקרו ולמדו היטב דרכי אמונה, ואז יודע לכם כי טוב ה', ר"ל, משגיח השגחה פרטית על דבקיו להצילם מיד כל שונא". ייתכן שבפיוטנו נשזרה מגמה זו בטורים הנ"ל.

בטור 24 נכתב: "נְאוֹר בְּקִמּוֹ לְחַטּוֹף שְׁלִיטִים". 'נאור' היא מילה יחידאית: "נְאוֹר אֶמְה אֶדְיִר מְהַרְרֵי טָרְף" (תהלים עו, ה), והיא כינוי לקדוש ברוך הוא. בפירושו הביא המאירי בין השאר את האפשרות הזו: "ומלת נאור ו'א' (כוונתו לרש") כי הוא תואר מעניין 'נאר מקדשו' (איכה ב, ז), ועניינו משחית האויבים", ופירוש זה אכן הולם את המשך הטור הזה של פיוטנו, שבו הקדוש ברוך הוא מתואר כקם לחטוף שליטים לאמור להעניש את השליטים האויבים.

20. הלברטל, תש"ס, עמ' 80-108.

21. על יחסו של המאירי למגיה האסטרלית ראו שוורץ, תשנ"ט, עמ' 146-157; תודתי נתונה לו על ליבון סוגיה זו.

בנגעו בתפילת עם ישראל לגאולה מבקש הפייטן בסיום המגן שהקדוש ברוך הוא יקשיב לתפילת עמו עם ישראל: "תְּחַנְּנוּ יְקַשִּׁיב וְצָקוֹן לְחִשְׁהוּ" (טור 42), והוא מוסיף ומבקש שעם ישראל לא יתייאש גם אם הגאולה מתמהמהת לבוא: "וְהַחֹסֶה בּוֹ מְשֻׁבְּרוֹ לֹא יִבְיִשְׁהוּ" (טור 43) "...כִּי יִּמְחָסְהוּ" (טור 44). הטור האחרון, 'כי ה' מחסהו', הוא על פי תהלים יד, ו, וזו לשון הפסוק במלואו: "עֲצַת עֲנִי תִבְיִשׁוּ, כִּי ה' מְחָסְהוּ" (תהלים יד, ו). כוונת הפסוק לכל אדם, ואינו מכוון לאדם או לציבור מסוים. ועוד זאת: המילה 'תבישו' בפסוקנו נרמזת בסיום הטור שלפניו, שנכתב בו 'לא יבישהו', אך צירוף זה מופיע בפסוק אחר בתהלים: "וְאֵל תִּבְיִשְׁנִי מְשֻׁבְּרִי" (תהלים קיט, קטז), ואף כאן אין נמען ברור בין יחיד בין ציבור. המאירי בפירושו לתהלים יד, ו קשר בין שני הפסוקים ופירשם כמכוונים לעניין ייחודי – מבוכת עם ישראל למראה הגאולה המתעכבת בימי גלות בבל, לאחר חורבן בית ראשון:

ו"ל (ונראה לי)... כשתראהו בוטח באל, תעמידו עצתו ומחשבתו כמבוישת, וחוזרת ריקם, מעין 'משברי אל תבישו' (תה' קיט, קטז, המצוטט בשיכול). וכן היה שהיו חושבים זמן שבעים שנה, וכשנראה להם שנשלמו ולא נגאלו, היו אומרים שלא יצאו עוד מהגלות, ושִׁבְטֵחוֹנָם (בגאולה) הבל וריק.²²

הפסוקים מלמדים על תסכול עם ישראל על העדר בוא הגאולה בתאריך המצופה על אף ההבטחה שייגאלו מגלות בבל. בפיוטנו מכוון הפייטן לחזק את רוח בני ישראל באמונת הגאולה הפעם לאחר חורבן בית שני אף שהגאולה בוששה מאוד לבוא, כי על כן הוא מפציר בבוראו להביא את הגאולה לבל ישקעו בייאושם. דברי הניחומים הנזכרים בפירושו של המאירי לתהלים הולמים את מגמת טורי פיוטנו.

בטור 53-54 כתב הפייטן: "גֵּאָה נָם, אֲנִי ה' הַמַּעֲלֶה / מֵאֹר כְּשֵׁדִים לְהַרְאוֹת גְּדֻלָּה".²³ בפיוט המחיה זו הקדמה לצו שנתן הקדוש ברוך הוא לאברהם להעלות את בנו יחידו לעולה, אך במקרא נאמר: "אֲנִי ה' אֲשֶׁר הוֹצֵאתִיךָ מֵאֹר כְּשֵׁדִים לְתֵת לְךָ אֶת הָאָרֶץ הַזֹּאת לְרִשְׁתָּהּ" (בראשית טו, ז), וזו הקדמה לברית בין הבתרים שניתנה לאברהם על הבטחת הארץ לזרעו. את הביטוי 'אשר הוצאתיך המיר הפייטן בפיוטנו ל'המעלך', וכך נוצרת אסוציאציה לתהלים פא, יא: "אֲנֹכִי ה' אֲלֹהֶיךָ הַמַּעֲלֶה מֵאָרֶץ מִצְרַיִם", ופסוק זה פירש המאירי, כ"רמז על אמונת ההשגחה, וגמול ועונש גם בשינוי הטבעים הנמשכות(!) אחר אמונת החידוש".

22. השו"ע דברי המדרש: "באותה שעה נתקבצו כל ישראל אצל דניאל ואמרו לו רבינו דניאל כל הנבואות הרעות והקשות שנתנבא ירמיה באו עלינו ונבואה אחת טובה שנתנבא עלינו (ירמיה כ"ט) כי לפי מלאת לבלל שבעים שנה עדיין לא באה" (שיר השירים רבה ג).

23. על הביטוי 'גאה נם' ראו בפירוש לפיוט.

הקישור לפסוק זה על פי פרשנות המאירי תואם את דרך סיפור העקדה בפיוטנו, לפי שיש בו רמז לעומק האמונה הנתבע מעם העוקד והנעקד.

ייחוס פיוטי הקדושתא למנחם המאירי נשען גם על מהלכם של פייטני פרובנס במאה ה'12 וה'13 לספירה. תולדות הפיוט בפרובנס מלמדות אותנו שהפייטנים הראשונים שפעלו במאה ה'11 ובראשית המאה ה'12 כתבו את יצירותיהם בדרכי הפואטיקה של הפיוט האיטלקי, ולעומת זאת החל מאמצע המאה ה'12 ניכרת קליטת השפעתה הגוברת והולכת של הפואטיקה המפותחת שהגיעה לפרובנס מספרד.²⁴ עיון מפורט יותר מלמד שקליטת השפעות הפואטיקה הספרדית הייתה חלקית, והפייטנים בפרובנס לא מיצו את השימוש בשלל המשקלים הספרדיים ואף לא אימצו אימוץ מלא את הכתיבה על פי מפת הז'אנרים והתבניות של משוררי ספרד. פייטני פרובנס בני סוף המאה ה'12 וראשית המאה ה'13 נקטו דרך מקורית של שילוב מסורות פיוט; יש שנטו אחר הפואטיקה הספרדית ויש שנטו אחר הפואטיקה של פייטני איטליה ואשכנז, שילוב שאפשר ללמוד עליו למשל מעיון במורשתו הפייטנית של רבי יצחק השניר.²⁵

הקדושתא 'אביר אזרחים' עשויה בבסיסה על פי דגם הקדושתא הספרדית, אבל כאמור הדגם המחודש לא אומץ במלואו וחיידושים ספרדיים מסוימים חסרים מן הקדושתא. כמו כן יש בה שקיעי לשון שהיו מקובלים בפייטנות המרכז אירופאית.

להבהרת הדברים נציין כי מבחינה עקרונית אימצה הקדושתא הספרדית את מבנה השלד הבסיסי של הקדושתא הארץ ישראלית הקלסית בקליטת אבני פינה עיקריות ממגוון חוליותיה של הקדושתא, וביתר בירור ייאמר שנשתמרו בה אך ורק פיוטי המגן, המחיה, המשלש והסילוק.²⁶ פיוטי המגן והמחיה הספרדיים עשויים על דרך מתכונת שלושת החלקים המסורתיים, הלוא הם גוף הפיוט, שרשרת הפסוקים וסטרופת סיום קצרה שהוזכרה כבר לעיל, והיא נקראת בכתבי יד שנכתבו במרחב התרבות הספרדי

24. מסורת הפיוט האיטלקי הייתה מקובלת בפרובנס בטרם קליטת הפואטיקה הפייטנית הספרדית, וזו החלה עם הגעת פליטי ספרד היהודים שנסו לפרובנס מאימת פרעות אל'מוואחדון. על פייטני המאה ה'11 וראשית המאה ה'12 ראו ברתקוה, תשס"ט, עמ' 16-23. על פייטני המאה ה'12 ראו שם, עמ' 23-31.
25. מהלך זה של שילוב דרכים פואטיות שונות מונח ביסוד מפעלו הפיוטי של השניר ומעיד על גישתו העצמאית-מקורית. ראו דיון אצל אליצור, תשנ"ז, עמ' 283-291 והשוו במיוחד עם הנאמר שם בעמ' 289 על כינוס פיוטי השניר, המאפשר לנו לראות את "מקומה העצמאי והמיוחד של פרובנס בתולדות השירה העברית, לא כבת לוויה משנית של ספרד, אלא כמרכז בעל יחוד משלו".
26. על מבנה הקדושתא הקלסית ראו פליישר, תשס"ח, עמ' 138 ואילך.

בשם כרוג'.²⁷ פיוט המשלש שימר בספרד רק את גוף הפיוט ואת שרשרת הפסוקים, אך לעתים נשל ממנו הכרוג'. ואולם יש להדגיש חידוש אחד החל בקדושתא הספרדית, וכרוך בשילוב פזמון העשוי לרוב במשקל הברתי דקדוקי שננעץ בתוך תוכי פסוקי המגן, המחיה והמשלש.²⁸ חידוש זה נועד לשדרג את הקדושתא כדי שיימצא בקרב הפיוטים העשויים במתכונת 'ארכאית' גם פיוט ספרדי 'מודרני', שלו משקל ותבנית ההולמים את הטעם הספרותי שנתחדש בספרד. ייאמר כאן ששילוב פזמונים לא היה נחלת הקדושתאות בראשית צמיחת השירה בספרד;²⁹ רק לאחר זמן אנו עדים לשילוב פזמונים מקוריים של מחבר הקדושתא, ודוגמה לכך אפשר למצוא בפיוטי ריה"ל.³⁰ מנגד אנו מגלים בכתבי יד של קדושתאות שחיברו פייטני תור הזהב בספרד תופעת שילוב פזמונים שיצאו תחת ידי פייטנים זרים.

סוגיית תהליך שילוב הפזמונים הזרים טעונה ליבון: האם שילוב הפזמונים הזרים נעשה כשיטה בידי המחבר עצמו? במקרים רבים הדבר בלתי אפשרי שכן מחבר הפזמון הזר מאוחר לתקופת חיי הפייטן.³¹ מכל מקום חיזוק לטענה זו, שמילוי החסר לא נעשה בידי הפייטן אלא בידי זולתו, קשור במציאתנו כמה פזמונים שונים המצטרפים בכמה כתבי יד לאותו המגן, למשל (או למחיה או למשלש). על כן אפשר להניח שמאספי המחזורים, שלרוב יש לזהותם עם המעתיקים, הם שקבעו בכל מחזור את רפרטואר הפזמונים, ומן הסתם היו אנשים אהובי פיוט ושירה שחפצו להפיץ את הקדושתא. סביר להניח שגם חזנים קשובים לטעם בני עדתם היו מעורבים בקביעת דיוקן המחזור, ויש שחזן שילב פזמונים 'זרים' כדי להשלים את חסרון הפזמונים האהובים על הקהל, לפי שהיו שקולים במשקל הברתי הספרדי. כך יכול כל חזן לזכות את קהלו בביצוע מוזיקלי התואם את טעם קהילתו.

27. על הכרוג' ראו פליישר, שם, עמ' 143. גם לפיוטי המשלש נצטרפו סטרופות סיום, ואלו צוינו ל'סטרופות סיום מדומות', ראו שם, עמ' 145. אקרוסטיכון 'מנחם' מצוי גם בכרוג' למשלש בקדושתא שלפנינו.

28. על מתכונת הקדושתאות בספרד השוו פליישר, תשס"ח, עמ' 370 ואילך.

29. דוגמה לקדושתא קדומה בלא פזמונים מקוריים או זרים ראו בקדושתא לחתן 'אז בהיות כלה במגורת מצוקים', פליישר, תש"ע, עמ' 561 ואילך.

30. הן בקדושתא הנ"ל לראש השנה, 'אתה כוננת מישרים', ראו ירדן, תשל"ח, עמ' 43 ואילך, הן בקדושתא 'את מלחמות ה' לפרשת זכור', שם, עמ' 278 ואילך.

31. הסוגיה איננה ברורה כל צורכה בדיון על שילוב הפזמונים בקדושתאות הנזכר בפליישר, תשס"ח, עמ' 373. בקדושתאות אבן גבירול שולבו בכתבי יד פזמונים זרים, בעיקר מאת אבן גיאת המאוחר לו. בקדושתאות אבן גיאת מופיעים אכן בכתבי יד מסוימים פזמונים מקוריים משלו. אפשר שפליישר סמך דבריו על ממצאי הגניזה.

התבוננות בקדושתא 'אביר אזרחים' מלמדת כי גם הפייטן כלל בה פיוטי מגן, מחיה, משלש וסילוק, בהתאם למתכונת הספרדית של הקדושתא, אך הוא לא הוסיף פזמונים מקוריים כדרך שעשה למשל יהודה הלוי כנזכר לעיל, וכמו שעשו פייטנים נוספים מפרובנס ומקטלוניה. לאמתו של דבר אנו מגלים כי פייטני קטלוניה ופרובנס – יש בהם ששילבו פזמונים מקוריים, כגון יצחק בר זרחיה בקדושתא שלו 'יונה בצלמון', וכן בקדושתא שלו 'ירח למועדים בעשותך בתרץ', ואף כך עשה רבי ברכיה בקדושתא 'בוחן ליבות'. שילוב פזמונים מקוריים נעשה גם בידי רבי יצחק בר יהודה הנדיב גירונדי בקדושתא המרשימה לראש השנה 'ארץ אשפיל לפני דר גבוה' הנזכרת לעיל. הקו המאחד פייטנים אלו הוא שכולם היו בשלב זה או אחר בני גירונדה, ואולי רצו להפגין את היותם ממשיכי האסכולה הספרדית האותנטיים של טובי משוררי תור הזהב.³² לעומת זאת בקדושתא 'אספרה אל חוק' מאת הפייטן בן פרובנס אברהם בר חיים, אחיזת שילוב פזמון מקורי היא רופפת, לפי שפזמון מקורי משולב בקדושתא שלו רק בין פסוקי המגן.³³

הפייטן, בין נניח שהוא המאירי בין לאו, לא שילב פזמונים מקוריים בקדושתא שלו לראש השנה, אך חסרונם נתמלא באמצעות שילוב פזמונים 'זרים', לרוב אלו החתומים בשם יצחק, וניטלו מתוך הקדושתא הנ"ל 'ארץ אתנפל לפני דר גבוה', מאת יצחק בר יהודה הנדיב אבן פשאד שתאריך חייו המדויק אינו ידוע.³⁴ להלן נראה שפזמוניו לא נכללו בכל כתבי היד, והיו גם פזמונים שכתבו אחרים ושולבו בקדושתא בידי המעתיקים.

פן מעניין נוסף של צעידה בעקבי המסורת האיטלקית-אשכנזית עולה מעיון בפיוט היוצר 'אביעה רננות', החתום מנחם, שאפשר להניח שיצא תחת ידי המאירי. לא ייפלא שפייטן כרבי מנחם המאירי יחזור לכתוב פיוט 'גוף יוצר', סוג שכתבתו הייתה מקובלת גם בפרובנס במאה ה-11, בתקופה שהפיוט הילך בה בדרך הפייטנות באיטליה.³⁵ יצוין כי כתיבת פיוטי 'גוף יוצר' לא הייתה זרה לחלוטין לפייטני ספרד, אולם הם מיעטו בכתיבת פיוטי 'גוף יוצר' בכלל, הגם שראשוניהם כתבו לא מעט פיוטי 'גוף יוצר', כגון רבי יוסף אבן אביתור

32. כך מתאר הפייטן איש גירונדה משולם דאפיירה בשירו 'חי הברית אם אהבה תעירו' את סיבת מעלת בני גירונדה: "הדור אשר הכשר גירונדה עיר ואם, כי מאבותם פעלם הכשירו", ראו בראדי, תרצ"ח, עמ' צז טור טז.

33. על הקדושתאות לארבע פרשיות מאת יצחק בר זרחיה, ברכיה ואברהם בר חיים, ראו ברתקוה, תשס"ט, עמ' 209-295.

34. פזמוני יצחק בר יהודה שולבו גם בקדושתא הנזכרת לעיל, 'אדר היקר העיר מזבולו', פרי עטו של יוסף בר יהודה אבן עקינן, שנתקבלה בקטלוניה.

35. השו"ע עם הדיון על 'היוצר' אודך כי אנפת ב' מאת יוסף בר שלמה מקרקשון, ברתקוה, תשס"ט, עמ' 17.

ולאחריו רבי יצחק אבן גיאת, והוא אף פיתחם.³⁶ מאוחר להם היו פייטנים נוספים שחיברו גם הם פיוטי 'גוף יוצר' בעיקר לימים נוראים, כגון למעמדות ליום הכיפורים. כך עשו רבי שלמה אבן גבירול ורבי משה אבן עזרא, וכך עשה רבי יהודה הלוי לראש השנה.³⁷ כתיבת פיוט גוף יוצר בפרובנס בידי מנחם נתמכת אפוא גם על פי המקובל במסורת ספרד.

יש לתת את הדעת למאפיין נוסף הקושר את 'אביר אזרחים' למסורת האיטלקית-אשכנזית, והוא השימוש בלשונות המוכרות לנו מן הפיוט הארץ ישראלי הקדום, כגון מתוך פיוטי רבי אלעזר הקלירי או מן הפיוט האיטלקי-אשכנזי, למשל בפיוטי משולם בר קלונימוס, ועל פן ייחודי זה בקדושתא של מנחם כבר עמד צונץ בדיונו על מנחם מחבר הקדושתא.³⁸ בהקשר זה יוזכר השימוש בצורות כמו 'נם' 'גש', או באות כ"ף במובן 'כאשר', כשהיא ממוקמת בצמוד לפני פועל בעבר, כגון השימוש במילה 'כיצא' במקום כשיצא כמופיע בטור הראשון של פיוטו. כל אלו מלמדים על פייטן הנוטה לאמץ בפיוטיו מסורות פיוט מרכז אירופאיות שאינן שכיחות בפיוט הספרדי. ואולם יש להדגיש כי לא מדובר בשימוש מסיבי במאפייני לשון אלו כפי שנעשה בפיוט הארץ ישראלי ובפיוט האיטלקי והאשכנזי אלא בפיוט ספרדי של שקיעי לשונות אלו בפיוט, וגם כאן נוכל לומר כי עצם מציאות שימושי לשון אופייניים ללשון חז"ל תואמת את הנחתנו שהמאירי הוא מחבר הפיוט, לפי שהיה מצוין בבקיאותו בספרות חז"ל וביקש כנראה להעשיר את פיוטיו באמצעות שימושי לשון שבאו מן המסורת הקדומה.

לסיכום, מכל הנאמר לעיל אנו למדים שסביר להניח שהמאירי חיבר את פיוטו, וכחכם תורני רחב אופקים זה קלט בקלות רבה משתי המסורות – האיטלקית הקדומה והספרדית – ונוסף שהמאירי עמד גם בקשר עם חכמי אשכנז. ואף על פי שההשערה שמחבר הפיוט 'אביר אזרחים' הוא מנחם המאירי נראית לי כמעט ודאית, עלינו לזכור שאנו חסרים עדות מפורשת על בעלות מנחם המאירי על הקדושתא, כגון אזכור שם אביו באקרוסטיכון או עדות תומכת מפי מעתיק או מכל עד מהימן שהוא. לפיכך אין לחרוץ בפסקנות אולטימטיבית את שאלת הבעלים של המאירי על פיוטו, ואולם אף אם בספק עסקינו, וחובה עלינו להיות זהירים בהמרת שמא בברי, הרי שלאור כל הנאמר לעיל קרוב לוודאי שאכן מנחם המאירי הוא מחבר הקדושתא.

36. על 'גוף היוצר' בספרד ראו פליישר, תשמ"ד, עמ' 494-510.

37. על 'גוף היוצר' 'אלוהים אילפת סגולת שבטיך' ליום הכיפורים מאת רבי שלמה אבן גבירול, ראו ירדן, תשל"א, עמ' 85. על 'גוף היוצר' ליום הכיפורים 'אלוהים אל נורא' מאת רבי משה אבן עזרא, ראו לוין-רוזן, תשע"ב, כרך ב, עמ' 119. על 'גוף היוצר' לראש השנה 'אסיר משחר את פני רבו' מאת רבי יהודה הלוי, ראו ירדן, תשל"ח, עמ' 34.

38. צונץ, 1865, עמ' 707.

מבנה הקדושתא 'אביר אזרחים'

כאמור לעיל, כוללת הקדושתא 'אביר אזרחים' בהיקריותיה המגוונות בכתבי היד פיוטים התואמים את אבני הבניין התקניים של הקדושתא הספרדית. הפיוטים הללו יצאו ברובם מתחת ידי הפייטן, ואולם בכתבי היד השונים שורבבו גם פיוטים 'זרים' (בעיקר מסוג הפזמון) שיצאו מתחת ידי זולתו. להלן נתאר ביתר פירוט את מאפייניהם של פיוטי הקדושתא המופיעים בכתבי היד השונים, במיוחד אלו המקוריים הכלולים במהדורה שלנו, ונעמוד גם על תכונות הפיוטים הזרים שלא נכללו במהדורה. מכל מקום כדי לדון על כך בפרוטרוט ולפרט את תפוצתם המדויקת של הפיוטים הזרים נציין את כתבי היד ששימשו מסד לההדרת הפיוט. הקדושתא מובאת להלן על פי שישה כתבי יד מימי הביניים, ועוד כתב יד מאוחר שהובא לשם השוואה. ואלו הם כתבי היד: כ"ו פריז, הספרייה הלאומית 631, דף 40 ע"א, [נוסח יסוד =פ] (המאה ה-15); כ"ו מוסקבה, גינצבורג 199, דף 19 ע"א [ג] (המאה ה-14-15); כ"ו ניו יורק, בימ"ל 4511, עמ' 190 [נ] (המאה ה-15); כ"ו פירנצה, ספרייה לאומית מרכזית, MAGL.III.40.7 דף 28 ע"ב [=פ] (המאה ה-15); כ"ו רומא, קזנטנה 2841, דף 67 ע"ב [=ק] (המאה ה-13-14); כ"ו רומא, קזנטנה 3092, דף 57 ע"ב [=צ] (המאה ה-14-15); כ"ו לשעבר ששון 416 (המאה ה-14) עמ' 19 [=ש]; כ"ו ניו יורק, בימ"ל 4474, דף 61 ע"ב [=ן] (משנת 1699).

פיוט המגן

פיוט המגן 'אביר אזרחים' לאור עולם כיצא' בנוי במתכונת של פיוט מעין-אזורי³⁹ ולו סיומות מקראיות.⁴⁰ כמנהג שירי האזור מתחלף הַחֲרִז׳⁴¹ השליט מסטרופה לחברתה בטוריה הראשונים (במקרה דגן שלושת הטורים) בפיוט המגן, אבל בטור האחרון של כל סטרופה, הוא הטור המעין-אזורי, החרז זהה בכל הסטרופות של הפיוט. במגן שלפנינו מסתיימת כל סטרופה בטור שהוא סיומת מקראית, וזו נחתמת תמיד, בכל הסטרופות, במילה שלה חרז אחיד זהה (-הו). ייחוד פיוטנו הוא שהחרז הזה מוצב גם במילים החותמות את הסיומות המקראיות של המחיה ושל המשלש. לסיכום, הפייטן נעץ חרז אחיד 'הו' בחתימת הסיומות המקראיות של כלל הסטרופות במגן במחיה ובמשלש. צלילו האחיד של החרז הבוקע מקצווי הסטרופות מעניק לקדושתא גוון של אחדות, מעין מעשה מקשה אחת.⁴²

39. על השיר המעין-אזורי ראו פליישר, תשנ"ז, עמ' 707.

40. על הסיומת המקראית ראו שם, עמ' 692.

41. על המונח חרז ראו הרשב"י, תשס"ח, עמ' 147.

42. חתימת הסיומות המקראיות בחרז אחיד ייחודית לפייטן: אמנם אבן אביתור וכמה פייטנים שבאו אחריו נאחזו בחריזה אחידה בקדושתאות יום הכיפורים, אולם הם עשו כך בפיוטים שאינם סטרופיים ולהם חרז מברית, ראו פליישר, תשס"ח, עמ' 377, ואילו בקדושתאות הספרדיות ליום הכיפורים שנכתבו בתבנית

אקרוסטיכון המגן קולט את כל אותיות האל"ף בי"ת אך מנחם לא הוסיף את אקרוסטיכון שמו.⁴³ ברם הפייטן נתקשה ככל הנראה בארגון האותיות בהפרש קבוע; האותיות אל"ף ובי"ת ניצבות בשני הטורים הראשונים של הסטרופה הראשונה, אך גימ"ל ודל"ת מוצבות בטור הראשון והשלישי של הסטרופה השנייה. באשר לאות ה"א – היא מוצבת פעמיים בטור הראשון והשני של הסטרופה השלישית, אך אפשר בהחלט שבטור השני מדובר בהיקרות אקראית שאינה מכוונת. האות ו"ו בטור השלישי של אותה הסטרופה, האותיות זי"ן עד עי"ן ממוקמות בשני טורי הסטרופה הראשונים, אולם הסטרופה שקלטה את האותיות סמ"ך עי"ן בשני טוריה הראשונים קלטה גם את האות פ"א בטור השלישי, ותחת זאת נתקפחה הסטרופה שלאחריה, שקלטה את האות צד"י בלבד בטור הראשון. שתי הסטרופות האחרונות קלטו האחת את האותיות קו"ף רי"ש, והאחרת את האותיות שי"ן תי"ו.

אשר לתוכן פיוט המגן הרי שכדרכן של כמה וכמה קדושתאות לימים נוראים מיועד תוכנו לצד תוכנם של המחיה והמשלש לתיאור מעלת שלושת האבות וייחודם. אף מאפיין זה תורם ללכידות הקדושתא, לפי שהמגן מתאר אירוע מרכזי הקשור לאברהם, המחיה מוקדש ליצחק, פיוט המשלש – ליעקב, ולהלן נרחיב על כך את הדיבור.

בפיוט המגן מוצג אברהם אבי המאמינים כלוחם בעבודת האלילים, ולתיאור מלחמתו זו גייס הפייטן מגוון אמצעים ספרותיים. כך למשל המחיש הפייטן את שאט נפש אברהם מאיוולת עבודת האלילים באמצעות כינויים שניתנו לעובדי האלילים, כמו בוגדים (טור 2), פוחזים (טור 3), עיוורים ועיניים למו (טור 10) ועוד. אמצעי ספרותי אחר שגייס הפייטן במלחמתו הוא השאלה הרטורית. כך למשל ביטא הפייטן את הגיחוך ואת התפלות שבאמונה כי הפסל מעשה ידי אדם הוא השולט באדם באמצעות השאלה: "ואיך לפסל יפרשו כפימו והוא חרש עשהו" (טור 11-12), ובדומה: "הלא אמן וצורף מחכם בכסף ובהזה ייפהו" (טור 23-24). בעקביות רבה מוביל הפייטן מן השאלה הרטורית למסקנה האבסורדית: האלילים, לא רק שאינם מושיעים בעת צרה אלא הם עצמם צריכים הגנה, כאומר: "פלטים בנוסם מעיר לעיר ישאוהו על כתף יסבלוהו" (טור 31-32), ומכל מקום כדרכו בטורים הקודמים כך גם כאן נהירה הישענות הפייטן על תיאורים מקראיים היתוליים של עבודת האלילים.

43. סטרופית מעין אזורית שלה סיומות מקראיות, כגון 'וארץ אשפיל ואפיל תחנת' מאת רבי שלמה אבן גבירול, נחתמו הסטרופות במילה קבועה ולא במילים שונות שלהן חרז אחיד כמו בקדושתא שלפנינו. נציין לשם השוואה כי רבי שלמה אבן גבירול צירף אף את שמו לאחר האקרוסטיכון האלפביתי של המגן, המחיה והמשלש, עיינו למשל בפיוט המגן 'אבן בחן פנה מיוקרת', ירדן, תשל"א, עמ' 122 ואילך.

הפזמון למגן

כאמור לעיל, השוואת הקדושתא 'אביר אזרחים' לקדושתא הספרדית התקנית כפי שתיארנו מצביעה על היעדר פזמונים מקוריים בקדושתא 'אביר אזרחים'. תחת זאת שולבו פזמונים מאת פייטנים זרים, והפזמון הזר ששולב בסמוך לפני האחרון שבפסוקי המגן לא היה קבוע. בכתבי היד מימי הביניים ששרדו קיימת החלוקה הזו: בכתבי היד **גפנצש**, הפזמון הנלווה הוא 'יגלה צור ישועתו', החתום 'יצחק', שלאמתו של דבר הוא הפזמון המקורי של המגן של הקדושתא 'ארץ אתנפל לפני דר גבוה' מאת יצחק בר יהודה הנדיב.⁴⁴ בכתב היד **גףץ**, מובא פזמון נוסף – אף הוא זר – 'אל חסדך יחלנו אל רב העליליה', והוא חתום אברהם, ואילו בכ"י **ף** מופיע לפני פזמון זה פזמון אחר והוא 'יום לריב תעמוד', החתום לוי.⁴⁵

הכרוג' למגן

הכרוג' למגן הוא 'מאד מושך נצח', ובנוי כסטרופה מעין-אזורית שלה סיומת הנשענת על פסוק מקראי המובא בשיכול מילים לצורך התאמת החריזה לנורמת ה'חרד' החותם באחידות את כלל הסטרופות במגן, במחיה ובמשלש. הכרוג' משורשר למגן, לאמור הפסוק האחרון בשרשרת הפסוקים מסתיים במילה 'מאד', ובמילה זו פותח הכרוג', כמקובל בפיוטים הקדומים.⁴⁶ מילות הטור הראשון של הכרוג' במלואו מאכלסות נוסף על מילת השרשור גם את המילים הבאות הבונות אקרוסטיכון מנחם, כדלהלן: 'מאד מושך נצח חסד מיחליו'. הדבקות בשרשור נשמרה אף שהמעתיקים שילבו בין הפסוקים לכרוג' פזמון זר המסתיר את הקישור. אם נניח כנזכר לעיל שהפייטן לא כתב פזמון מקורי למגן כלל, כי אז התקיים במקור שרשור בלא חציצה, ואפשר שעל מנת שלא ליתן רווח בין הדבקים ויתר במכוון על הפזמון. מכל מקום שילוב פזמונים מאת מחברים זרים פוגם באחידות הסגנונית של הקדושתא.

44. דוידזון, תרפ"ה י-261, ייחס את הפיוט אל נכון לרבי יצחק בר יהודה גירונדי, ואילו לנדסהוטה, תשכ"ה, עמ' 112 ייחסו לרבי יצחק אבן גיאת, וכנראה על סמך ייחוס זה הוא נדפס במהדורת זוד, תשמ"ח, עמ' 232.

45. דוידזון, תרפ"ה י-1831, ייחס את הפיוט למשורר לוי אבן אלתיבאן, ואילו שירמן, תרצ"ח, עמ' רנד, ייחסו ללוי בן יצחק אבן מר שאול (דעה זו נזכרת גם אצל פגיס, תשכ"ח, עמ' 183).

46. ראו פליישר, תשס"ח, עמ' 143 על תפקיד השרשור המקשר בין פסוקי המגן והמחיה לכרוג'. נזכיר שהשרשור בנקודה זו בולט גם בקדושתא הנ"ל ליום ראשון של ראש השנה מאת רבי יהודה הלוי, 'אתה כוננת מישרים'.

פיוט המחיה

פיוט המחיה הוא 'אשורו צרף והפליא פעלו', ומבנהו דומה מאוד לפיוט המגן; קודם כול באשר לחרז הזהה המשמש לכל אורך הפיוט. בדומה לפיוט המגן אף המחיה מיוסד על אקרוסטיכון אלפביתי שלם, ואף במחיה מתקיימת שיטת הצבת שתי אותיות אקרוסטיכון בכל סטרופה, עם יוצאים מן הכלל, אך אין זהות גמורה בפיזור האקרוסטיכון המצוי במגן ובין זה הנגלה לפנינו במחיה. ככלל נמצא שאותיות האקרוסטיכון מוצבות בכל סטרופה בטור הראשון ובטור השלישי.

עם זאת יש חריגים שעה שאות האקרוסטיכון של הטור השלישי מקדימה להופיע כבר בטור השני. נתבונן ביתר פירוט: האות אל"ף ממוקמת בטור הראשון של הסטרופה הראשונה, והאות בי"ת בטור השלישי כמקובל ברחבי המחיה, אבל האות בי"ת מופיעה כבר בראש הטור השני. גימ"לדל"ת מוצבות בטור הראשון והשלישי של הסטרופה השנייה (בדומה למגן), ואשר לאות ה"א – זו מוצבת בטור הראשון של הסטרופה השלישית, והאות ו"ו מופיעה בטור השלישי כמקובל (להוציא גרסת כ"י אחד), אבל באות זו נפתח גם הטור השני. החל מן האות זי"ן וכלה באות תי"ו מופיעות אותיות האקרוסטיכון בטור הראשון ובטור השלישי. כללו של דבר, לכל אורך המחיה מוצבות אותיות האקרוסטיכון בטור הראשון ובטור השלישי, ובשל רהיטות הכתיבה המנותבת על פי האקרוסטיכון הקדים לעתים באקראי בשילוב אות האקרוסטיכון כבר בטור השני.

עיון בתוכן הפיוט מגלה כי אף כאן התמקד הפייטן במאפיין מרכזי אחד – בסיפור חיי יצחק – ומאליה עולה בטבעיות עמידתו בניסיון העקדה ונכונותו למסור את נפשו לבורא. נראה כי גם כאן אנו מגלים פן של התרסה סמויה כלפי הנצרות. בצל מוראות הדורות ובצוק העתים דבקו היהודים בימי הביניים בדתם בעיקשות. גם בפרובנס סבלו היהודים מהתנכלויות מצד הנוצרים, והפיוטים שנכתבו ליום ההסגר יוכיחו.⁴⁷ אכזריות הנוצרים כנגד מי שאינו מאמין בדתם הייתה ידועה היטב בפרובנס בעקבות הטבח באלביגנזים. היהודים, שהיו כמטרה לחץ, ראו כמופת את נכונות יצחק למסור את נפשו על קידוש השם.⁴⁸

47. ראו ברתקוה, תשנ"ו, עמ' 90-93, ובפיוט 'נשמת הדופים' עמ' 235, וביתר הרחבה: ברתקוה, תשס"ט, עמ' 137-149.

48. פיוטי עקדה רבים נכתבו באשכנז בעקבות מסעי הצלב, אך גם בספרד מצונו שרבי שלמה אבן גבירול התמקד בתיאור העקדה במחיה 'אזי בהר המור' בקדושתא לשחרית של יום הכיפורים, 'זארץ אשפיל ואפיל תחינת'.

הפזמון למחיה

הפזמון הזר למחיה המובא בכמה כתבי יד, והם **נפקש**, הוא 'יבואוני חסדיך צורי שוכן שחק', החתום יצחק, ואף הוא פזמון המשמש במקורו פזמון למחיה בקדושתא 'זארץ אתנפל לפני דר גבוה' מאת יצחק בר יהודה הנדיב.⁴⁹ אף כאן מובא בכמה כתבי יד (**גףץ**) פזמון זר אחר – 'אנא שעה שה פזורה'. אשר לפזמון זה אין תמימות דעים בין החוקרים בנוגע לזיהוי מחברו: צונץ סבר כי מחברו הוא אברהם, ואילו דוידזון ייחסו לפייטן ששמו שלמה.⁵⁰ בכתב **ף** מוצע פזמון נוסף, 'מלאך שמך בקרב', מאת ריה"ל.

הכרוג' למחיה

הכרוג' למחיה הוא 'מציל מעיר', והוא דומה בתכונותיו לכרוג' למגן. אף הוא עשוי במתכונת מעין-אזורית שלה סיומת מקראית החותמת בחרז האחיד המשותף לסטרופות המגן, המחיה והמשלש, כנזכר לעיל. גם כרוג' זה משורשר למחיה ולו אקרוסטיכון מנחם המתפרש על מלוא מילות הטור הראשון של הכרוג', נוסף על מילת השרשור הראשונה שאף היא פותחת באות מ"ם: "מציל מעיר נשיה חרדים מחיה". עוד יצוין שגם כאן הכרוג' משורשר אל פסוקי המחיה, ומאחר שהפסוק האחרון בשרשרת הפסוקים מסתיים במילה 'מציל' נקבעה מילה זו כמילת פתיחה לכרוג'.

חריג מעניין מצוי באחד מכתבי היד, הוא כתב יד גינצבורג 199, שנוסף בו טור לשרשרת הפסוקים, והוא מיוסד על שני שברי פסוקים 'המתחזים' כביכול לפסוק אחד: "לא יחיה רשע ותאות צדיקים יתן". מדובר כאן בצירוף שני קטעי פסוקים, לאמור שלוש המילים הראשונות מתוך איוב לו, ו: "לא יחיה רשע ומשפט עניים יתן", ושלוש האחרונות מתוך משלי י, כד: "מגורת רשע היא תבואנה ותאנות צדיקים יתן", וקשה לדעת מדוע לא הביא פסוק שלם כגון זה ממשלי. אם זהו אפוא ה'פסוק' האחרון, הרי שעל פי חוקיות השרשור המקשר חייב עתה הכרוג' לפתוח במילה 'יתן', ואכן מעתיק כ"י זה שתל כרוג' הפותח במילה זו, אבל נראה שהוא זר גם בשל היעדר המבנה המעין-אזורי המסתיים בחרז ובמיוחד משום שאקרוסטיכון יצחק, גם אם בדילוג של אות, מבצבץ מתוכו. וזה לשון הכרוג' על פי כתב היד הנ"ל:

49. פיוט זה נקלט כסליחה לליל הושענא רבה במנהג פרובנס אמנם בהרכב קטוע.
50. צונץ, 1865, עמ' 541; דוידזון, תרפ"ה-תרצ"ג א-6369. בשני המקרים אקרוסטיכון השמות המוצע אינו תקני.

יִתֵּן לְצַדִּיקִים תְּאַוָּתָם,
חֶלְוָה וְעֵבֶר הַיּוֹתָם

קְדוּשֵׁים, יַעַז מִמְחַתָּם,
בְּטַל אֹרֹת לְהַחְיוֹתָם.

1 יתן לצדיקים תאוותם: על פי מש' י, כד, "מגורת רשע היא תבואתו ותאונת צדיקים יתן". 2-3 חלוף... קדושים: השווו במ' יח, לא. חלוף: תמורת. היותם קדושים: על פי ו' יט, ב. 3 יעז: נראה שצ"ל יעזו, ופירושו יגברו. ממחיתם: משׁוּבָרָם. 4 בטל אורות להחיותם: כנאמר במדרש על פסוק זה שאין המתים חיים אלא בטללים שנאמר (יש' כו, יט) "יחיו מתיה... כי טל אורת טלף"; ראו ירושלמי, ברכות, פ"ה.

אין בידינו תשובה מדויקת לשאלה מה הניא את 'עורך' הקדושתא, לאמור המעתיק או זולתו, להמיר את הכרוג' המקורי בכרוג' זר. כמו כן אין בידינו להשיב מה גרם לו להצמיד לשרשרת הפיוט המקורית מעין פסוק שהורכב משני דְּבָקִי חֲלָקִי פסוקים. ואולם אם נתבונן בצירוף שברי הפסוקים נראה שהפייטן חפץ להצביע זה כנגד זה על ענישת הרשעים כנגד שכר צדיקים. והנה אף הכרוג' הזר הנלווה מוקדש כל כולו לשכר הצדיקים. האם הייתה לפייטן כוונה אקטואלית? האם הועדף כרוג' זר זה לפי שבוקעת ממנו זעקת השעבוד ביד הנוצרים, ולחילופין שמא יש כאן דברי נוחם לנרדפי מסעי הצלב?

פיוט המשלש

עיון במשלש 'אהול מנוער אוהל בתומתו' מלמד על בינוי מוצק של האקרוסטיכון, שבו קולטים שני הטורים הראשונים שבכל סטרופה בקביעות שתי אותיות מן האל"ף-בי"ת. בנוגע לסיומות יש מעט חריגות, ותצוין החריגה בסיומת המקראית בטור 124 – "לאל עליון ויברכהו" – המיוסדת על איחוי שני פסוקים סמוכים וצירוף סיום הפסוק האחד (בראשית יד, יח) עם ראש הפסוק הבא אחריו (בראשית יד, יט). בדומה תצוין הסיומת בטורים 127-128, המשתרעת על פני שני טורים: בטור האחד כתוב "וירא והנה עשו" ובזה שלאחריו כתוב "בא וכל מחנהו"; לכאורה נשאבה הסיומת שנתפצלה לשני טורים מתוך פסוק אחד, אך למעשה מדובר באיחוי שני חלקי פסוקים שניטלו מתוך מקראות רחוקים: החלק 'וירא והנה עשו בא' נקלט מבראשית לג, א, ומשנהו 'וכל מחנהו' נקלט ממלכים ב ה, טו.

אשר לתוכן גם במקרה דנן התמקד הפייטן בנושא מרכזי אחד – מאבק יעקב עם המלאך. תיאור מאבק יעקב עם המלאך מרשים, ונראה שהפייטן ביקש לעצב בשכלול יתר את גבורת יעקב. הוא עשה זאת באמצעות לשונות מיוחדים הגנוזים בו, כגון: 'אָהוּל' –

במובן ספון באוהל, 'אָהל' – שמשמעותו התמיד לשכון. כמו כן השתמש הפייטן במילים ייחודיות, כמו 'אָבֶק' במובן נאבק, וכמו 'נְהָלוּ' במובן התנהלו, התהלכו, צעדו. הפייטן נאחז בקישוטים מגוונים כמו בשאלה הרטורית: "חשמל איפה אבק עם איש לשון" (טור 110), ששיעורו: האם נאבק אי פעם אדם עם מלאך? כמו כן יפה נועד הדימוי הזה להגדיל את גבורת יעקב: "נדמה כאריה וככפיר במעבדיו" (טור 131). תצוין אף הציוריות הנאה בטור: "פני אל הרים ימינו ושמאלו הניף" (טור 123), המעניק דינמיות רבה לתיאור ברכת יעקב לאפרים ולמנשה. אפשר שגם כאן הייתה מטרה סמויה מצד הפייטן החפץ להאדיר את תיאור נס ניצחון יעקב במאבקו עם המלאך, שהרי על פי המדרשים מלאך זה אינו אלא שרו של עשיו, ומופת ניצחון יעקב על שרו של עשיו אינו אלא כסמל, מעשה אבות סימן לבנים. המשלש נועד אפוא לעודד את עם ישראל ולהבטיח לו את הניצחון הסופי המובטח במאבקם עם הנוצרים, בני עשיו.

הפזמון למשלש המופיע ברוב כתבי היד שלהלן, **גנפֶקֶש**, הוא יוצר מרומות ונגהם, החתום יצחק, ואף הוא נשלף מתוך 'ארץ אתנפל לפני דר גבוה'. בכתבי יד אחרים, **ףף**, מצינו כפזמון את הסליחה האנונימית 'צור יעקב קדושו'.

הכרוג' למשלש

הכרוג' המקורי למשלש הוא ככל הנראה 'ושיעם ממקומו אל פודה וגואל', וראו דיון עליו להלן. באשר לכרוג' למשלש – כאמור לעיל הוא חסר בהרבה קדושתאות ספרדיות מאוחרות. נציין כי הכרוג' מוצב בשרשרת הפסוקים המצויים בסיום המשלש, וברוב כתבי היד מצוין כי שרשרת הפסוקים למשלש כוללת חמישה פסוקים: "וַיִּפֹּר אֶת עֵמוּד מֵאֵד וַיַּעֲצֶמְהוּ מִצָּרוֹ" (תהלים קה, כד), "וַיִּשֶׁר אֶל מְלֶאךָ וַיְכַל בְּכֶה וַיִּתְחַנֵּן לוֹ, בֵּית אֵל יִמְצָאֵנּוּ וְשֵׁם יְדִבֵּר עִמָּנוּ" (הושע יב, ה), "אֲשֶׁרִי שָׁאֵל יַעֲקֹב בְּעֶזְרוֹ שׁוֹבְרוֹ עַל ה' אֱלֹהָיו" (תהלים קמו, ה). לאחריהם מופיע הפסוק: "וַיְמַלֵּךְ ה' לְעוֹלָם אֱלֹהֵיךָ צִיּוֹן לְדָר לְדָר וְדָר הַלְלִיָּהּ" (תהלים קמו, י) והפסוק האחרון הוא: "וְאַתָּה קָדוֹשׁ יוֹשֵׁב תְּהַלּוֹת יִשְׂרָאֵל" (תהלים כב, ד). הופעת שני הפסוקים האחרונים כמשויכים לשרשרת הפסוקים מוכרת לנו כתופעה קבועה בחתימת פסוקי המשלש, וידוע עוד מימי הפיוט הארץ ישראלי שאלו אינם פסוקים המתחלפים ממשלש למשנהו אלא הם מופיעים דרך קבע בכל הפיוטים כדפוס הנועל את שרשרת הפסוקים.⁵¹ מכל מקום אחרי חמשת הפסוקים הללו לא מובא כרוג' בכל

51. על פי חוקיות הקדושתא נראה היה כי סטרופת סיום (כרוג') במשלש מיותרת לפי שאין היא גושרת בסופה אל ברכה, ועל כן קרא לה פליישר 'סטרופת סיום מדומה', אך הוא ציין כי הרצון ליצור 'אחדות' סימטריה בלשונו בין המגן למחיה ולמשלש הולידה כבר בתקופה הקדם-קלסית את סטרופות הסיום המדומות שנקשרו למשלש. ראו פליישר, תשס"ח, עמ' 145. על תפקיד שני הפסוקים 'אתה קדוש' ו'ימלוך' ראו שם, עמ' 144.

כתבי היד. ואולם בכ"י אחד – כ"י גינצבורג 199 – שרשרת הפסוקים של המשלש שלפני הכרוג' כוללת את שלושת הפסוקים הראשונים הנ"ל ולאחריהם מופיע כפסוק רביעי, פסוק 'חדש': "רצון יראיו יעשה ואת שונעתם ישמע וישעם" (תהלים קמה, יט), ומיד לאחריו מופיע הכרוג' למשלש הפותח במילים 'וישעם ממקומו אל פודה וגואל'.

כרוג' זה יש בו סטיות מספר הראויות לציון, ואף על פי כן מדובר כנראה בכרוג' המקורי, ועל כן הוא הובא במהדורה זו. הוא חתום מנחם, אך בשונה מפיוטי הכרוג' הקודמים החתימה אינה נפרשת על פני הטור הראשון בלבד אלא היא עולה מהאותיות הראשונות של ארבעת טורי הכרוג', ואף כאן – כמקובל בפיוטי הכרוג' – מילת השרשור אינה משתתפת באקרוסטיכון אלא הוא מתחיל החל מן המילה שלאחריה. במקורות כרוג' זה תומך סיומו במילים 'אתה קדוש יושב תהילות ישראל', לאמור הכרוג' ממוקם במקומו הנכון לפני פסוק זה. כמו כן רק בתום הכרוג' מופיעים הפסוקים 'ימלוך' וכן 'אתה קדוש'. ואולם ספק אחד בנוגע למקורות הכרוג' מעורר קושי, מאחר שהכרוג' אינו עשוי במתכונת המעין־אזורית, והוא חסר סיומת הנושאת את החרז 'הו' המשותף לכל סטרופות השיר. לכן אף שהכרוג' חתום מנחם – ועל כן הוא מובא להלן במהדורה – יש לתת את הדעת להסתייגות זו.

פיוט הסילוק

אשר לסילוק 'אתה אלוה סליחות אל אלוהי הרוחות' אפשר להניח בוודאות מסוימת שאכן זהו הסילוק המקורי, ולהלן נרחיב על כך את הדיבור. ואולם הכרעה זו בנוגע לסילוק טעונה הסבר. ברוב כתבי יד של הקדושתא 'אביר אזרחים' בולט בהיעדרו הסילוק המקורי הוודאי, ותחת זאת מובא סילוק זה. נציין כי הופעת פיוטי סילוק זרים שהוצבו בסיומי קדושתאות במרחב הספרדי אינה יוצאת דופן; הלכך לא נתפלא שבכתבי יד רבים מופיע בסיום 'אביר אזרחים' הסילוק הזה, 'אלוקים אל מי אמשילך' מאת רבי יהודה הלוי,⁵² המצוי למשל בכ"י פ ובכ"י ג. סילוק זה מעורר בעיה לכשעצמו כי על פי האקרוסטיכון הוא מיועד לקדושתא למוסף ליום הכיפורים,⁵³ אבל לא ברור האם הוא נועד להיות חלק מתוך קדושתא שלמה או שמא נכתב כסילוק עצמאי שלא השתייך לקדושתא מסוימת,

52. ירדן, תשל"ח, עמ' 103.

53. האקרוסטיכון של סילוק זה הוא: 'א"ב יהודה הלוי בר שמואל המודה לאדוני המתודה על עוניו ביום הכיפורים'. מתברר כי ציונו המפורש של יום הכיפורים לא מנע שילוב סילוק זה בקדושתא שנועדה לראש השנה. יצוין כי סילוק זה הוצמד במחזורי קטלוניה ליום הכיפורים כסיום הקדושתא 'אלוקים למשפטיך עמדנו' המיועדת למוסף מאת רבי משה אבן עזרא.

כדרך שעשה רבי יהודה הלוי במקרים אחדים.⁵⁴ ייתכן שהסילוק הזה נבחר לשמש סילוק בקדושתא שלנו ליום שני של ראש השנה, לפי שקהל המתפללים היה נתון תחת רישומו העז של הסילוק רחב היריעה ליום הראשון של ראש השנה, 'ראי ה' הללוהו', שהוא חלק אורגני מן הקדושתא 'אתה כוננת מישרים' מאת רבי יהודה הלוי, שנאמרה כאמור בכל הקהילות בספרד ובפרובנס ביום הראשון של ראש השנה.⁵⁵

לעומת כל זאת יצוין כי בכ"י גינצבורג 199 מובאים שני פיוטי סילוק חלופיים בסיום הקדושתא 'אביר אזרחים': הראשון הוא 'אתה אלוה סליחות אל אלהי הרוחות', והוא מובא בלא ציון מחבר. סילוק זה הוא קצר, אך יש קצרים כמוהו בקבוצת קדושתאות נוספות בספרד ובפרובנס. הסילוק השני המובא באותו כתב היד הוא 'אחד אתה האל נדרש לכל שואל' מאת רבי יצחק השניר.⁵⁶ פיוטי הסילוק הללו מובאים אך ורק בכתב יד זה, ושמה הראשון שבהם, 'אתה אלוה סליחות', הוא הסילוק המקורי של הקדושתא 'אביר אזרחים' – אך ברור שלא על מלוא גרסתו – לפי שטוריו האחרונים הפותחים במילים 'ואז אלים ישלשו קדושות' (טור 11-15) אינם אלא טורי החתימה של סילוק שיצא מתחת ידי רבי אלעזר הקליר.⁵⁷ סילוק קלירי זה פותח במילים 'מלך במשפט יעמיד ארץ' ומוצב בסיום הקדושתא לראש השנה 'את חיל יום פקודה' המובאת בתפילת שחרית לראש השנה במחזורי אשכנז.⁵⁸ מאחר שזיקת הסילוק לקדושתא שלפנינו רופפת וטעונה אישוש, הרי שמחמת הספק שולב הסילוק בסיום הההדרה שלפנינו בספרור נפרד.

בכתב יד 9, במקצת כתבי יד נוספים וכן בנדפס, מוצבים לאחר המשלש פיוטים זרים נוספים מן הסוגים המקובלים לראש השנה, לאמור מסוג 'מלך עליון' ומסוג 'ה' מלך'. ראשון שבהם שנוכיר הוא הפיוט 'מלך כל מלך יושב במרום משגבו', והוא 'רהיט' מסוג 'מלך עליון' החתום יצחק. שד"ל ייחסו ליצחק בר זרחיה,⁵⁹ ולנדסהוטה – ליצחק אבן גיאת,⁶⁰ אך על פי בדיקה בכתבי יד נראה כי אף הוא היה שייך במקורו לקדושתא 'זאריך

54. בניגוד לשאר משוררי תור הזהב הגדולים, לא שרד בעיזבוננו של ריה"ל מעמד ליום הכיפורים, ואפשר שלא כתב מעמד מעין זה. סילוק בודד במורשתו של ריה"ל, תלוש מכל קדושתא הוא הסילוק 'אזכר מעללי יה', שנועד לחנוכה.

55. ראו ירדן, תשל"ח, עמ' 57.

56. פיוט זה נדון במהדורת פיוטי השניר והובא שם במלואו, ראו ברתקוה, תשנ"ו, עמ' 55 ואילך, 143 ואילך. הוא כתב סילוק זה כסילוק עצמאי שאינו חלק מקדושתא אחרת שכתב. כמו כן כתב פיוט מסוג 'מפתח לסילוק', שהוא פיוט פתיחה לסילוק, ראו שם עמ' 138.

57. הריני מודה לפרופ' שולמית אליצור על הזיהוי המדויק של מקור הטורים החותמים את הסילוק שלפנינו.

58. גולדשמידט, תשל"ל, עמ' 86.

59. לוצאטו, תר"מ-תרמ"א, עמ' 44.

60. לנדסהוטה, תשכ"ה, עמ' 112.

אתנפל לפני דר גבוהי' מאת יצחק בר יהודה גירונדי. לאחריו מובא עוד פיוט 'מלוך מבין נעלם', החתום יצחק, ונראה שגם הוא כנראה מאת יצחק בר יהודה גירונדי. לאחריו מובא הפיוט 'בעוד אדני אפדני רום', שהוא רהיט מסוג 'ה' מלך', שחובר בידי רבי יצחק השני. בסיום מצויים בכמה כתבי יד הפיוטים 'ידי רשים' מאת רבי יהודה הלוי, ולבסוף הסילוק הנ"ל, 'אלוקים אל מי אמשילך', מאת רבי יהודה הלוי. כאמור כל הפיוטים הללו 'זרים', ועל כן לא נכללו במהדורה שלפנינו – המיועדת להציג אך ורק את שרידיה הוודאיים של הקדושתא 'אביר אזרחים'.

אַבִּיר אֲזָרְחִים לְאוֹר עוֹלָם כִּי־צָא

א. מגן

אַבִּיר אֲזָרְחִים לְאוֹר עוֹלָם כִּי־צָא
בוֹגְדִים עוֹבְדֵי תַרְפִּים מְצָא
נִפְשׁוֹ בְּמַהְתְּלוֹת פּוֹחֲזִים כְּקֶצֶה
אִמְרַת יְיָ צִרְפְּתָהּ

5 גֶּשׁ לְצָרוֹף לְדַעַת בְּתוֹשִׁיזוֹת
לְמִי יַעֲבֹדוּן דְּרֵי נְשִׁיזוֹת
דּוֹלְגֵי מִפְתָּן כְּחֶזֶה עוֹבְדֵי מִשְׁכִּיזוֹת
צָרָה הַחֲזִיקְתָּהּ

10 הַשִּׁיב אֶל לְבָבוֹ וְהַעֲמִיק זְמָמוֹ
הֵן יֵשׁ עוֹרִים וְעֵינַיִם לָמוֹ

1 **אביר אזרחים:** כינוי לאברהם, ואביר הוא הגדול, התקיף, ראו בר' מט, כד ותרגום אונקלוס שם. **אזרחים:** חמוז לכינוי לאברהם אבינו, שנקרא איתן האזרחי, ראו תה' פט, א ותרגום יונתן שם, ובבא בתרא טו ע"א. ונראה כי הכינוי אזרחים הורחב כאן כנגד כל האבות. **כיצא:** כשיצא. 3 **מהתלות:** דברי צחוק ולעג, ראו יש' ל, י. **כקצה:** כאשר קצה, מאסה. 4 **צרפתה:** זסקה, טיהרה אותו, על פי תה' קה, יט. 5 **לצרוף:** כאן בהשאלה, לברר ולבחון, השוו דל' יא, לה. **תושיזות:** עצה, חכמה, ראו יש' כת, כט. 6 **דרי נשיזות:** דרי הארץ, וכינוי הארץ נשייה על פי תה' פח, יג, ומדרשו בוי"ר כט, יא. 7 **דולגי מפתן:** כינוי לעובדי אלילים, על פי המסופר על עובדי דגון שנמנעו מדרך על מפתן הדלת, ראו שמ"א ה, ה, והשוו צפ' א, ט. **משכיזות:** צלמים, אלילים, ראו במ' לג, נב. 8 **צרה החזיקתה:** מצוקה אחזה בו, והלשוון על פי יר' נ, מג. 9 **השיב אל לבבו:** שם אל לבו, התבונן. **זממו:** מחשבתו, השוו תה' קמ, ט. 10 **הן... למנו:** המשך הטור הקודם, ושיעורו: שאל עצמו כיצד בני אדם עיוורים אף על פי שהם בעלי עיניים, ועובדים לאלילים. והשוו יש' מג, ח.

וְאִיךָ לְפָסֶל יִפְרְשׁוּ כְּפִימוֹ
וְהוּא חָרַשׁ עָשָׂהוּ

זַעַם נִתְמַלֵּא וְהִחַל לְצַוֹּת
חֲשׂוּפִים מִדַּע תִּבְקְשׁוּ הַזֹּאת
אֲלֵיכֶם אֶקְרָא יוֹשְׁבֵי קְצוֹת 15
שְׁמַעוּ וְהֶאֱזִינוּ וְאַל תִּגְבְּהוּ

טַעַמֹו בְּמוֹרָא וְהִתְבּוֹנְנוּ לַחֲזוֹת
יוֹצֵר עוֹלָם לְעַבֵּד בְּמַעֲזוֹת
שְׁמַעוּ נָא אֵלַי וַעֲשׂוּ זֹאת 20
וְהִכִּינוּ לְבַבְכֶם אֶל יי וְעַבְדְּהוּ

כְּרוֹתֵי קַרְדָּמוֹת צִוְרֵת עֶרְכָּם
לָמָּה זֶה תִּבְקְשׁוּ דַרְכָּם
הֲלֹא אֶמֶן וְצוֹרֵף מְחַכֵּם
בְּכֶסֶף וּבַזָּהָב יִיפְהוּ

מֶה יוֹעִילוּ פָּסֶל וְאִטִּים 25
נְאוֹר בְּקוֹמוֹ לַחֲטוּף שְׁלִיטִים
מִי נָתַן לְכַמְרֵיו שְׁפָטִים
וְאָמַר אֶל תִּשְׁחִיתֶהוּ

11 **יפרשו כפימו**: יפרשו כפיהם, יתפללו. 12 **והוא... עשהו**: הפסל מעשי ידי חרש הוא, ראו הושע ח, ו. 14 **חשופים**: עירומים מן המצוות, השוו מדרש לקח טוב, בר' ג, י, וכאן הוא כינוי לעובדי האלילים. ולפי גרסת חפזים רצונו לומר פזיזים. **הזאת**: מחשבות רשע וכזב. ראו תה' לה, יג. 15 **יושבי קצוות**: אומות העולם היושבים בקצות כל הארץ. על פי תה' סה, ט. 16 **שמעו... תגבהו**: על פי יר' יג, טו. **תגבהו**: תתגאו. 17 **טעמו**: על פי תה' לד, ט, וראו בהרחבה על הסבר פסוק זה בידי רד"ק והמאירי לעיל במבוא. 18 **יוצר... במעוזות**: על מנת לעבוד את הבורא בחזקה. **במעוזות**: ראו נחמ' ח, י ופירוש הראב"ע שם. 20 **והכינו... ועבדוהו**: על פי שמ"א ז, ג. 21 **כרותי קרדמות**: פסלי אלילים, השוו התיאור ביש' מד, יד. 24 **בכסף וזוהב יפהו**: על פי יר' י, ד. 25 **איטים**: אחד ממיני עבודת כוכבים, ראו יש' יט, ג. 26 **נאור**: הקדוש ברוך הוא. ראו תה' עו, ה, וראו על פירוש המאירי לפסוק זה לעיל במבוא. **לחטוף**: לתפוס, להכות. ראו תה' י, ט. 27 **לכמרינו**: כוהני עבודה זרה, ראו מל"ב כג, ה. **שפטים**: יסורים, מכות, ראו שמ' יב, יב. 28 **ואמר... תשחיתהו**: יש' סה, ח, ושיעורו: עובדי האלילים מבקשים בעת צרה וחורבן להציל אליליהם. 29 **סחיפת**: שטיפה, כליון, ראו יר' מו, טו ורש"י שם.

סְחִיפַת שׁוּד בָּבֵא לְעִיר
 עִיר וּמְלוּאָה לְהִסְגִּיר וּלְהַבְעִיר 30
 פְּלִטִים בְּנוֹסָם מֵעִיר לְעִיר
 יִשְׂאוּהוּ עַל כְּתָף יִסְבְּלוּהוּ

צוֹרְפֵי פְּסִילִים מִתְאַרִי דְמִיּוֹן
 פָּנוּ אֵלַי יַחַד עָנִי וְאַבְיוֹן
 אֶל מִי תִדְמִיּוֹן אֶל עֲלִיּוֹן 35
 הִנֵּה הַשָּׁמַיִם וְשָׁמַי הַשָּׁמַיִם לֹא יִכְלָלוּהוּ

קְצוּצֵי סָאָה עוֹבְדֵי צְלָמִים
 רְשָׁפִים יִנְחִילִם אֶל וְגַחְלֵי רְתָמִים
 וְחוֹסְיוֹ יִתְיַצְבוּ כְּעֶץ עַל אֲגָמִים
 לֹא יִתּוּם וְלֹא יִבּוֹל עֲלֵהוּ 40

שׁוֹחֵר טוֹבוֹ לְחֶסֶד יְדַרְשֵׁהוּ
 תַחֲנֹתוֹ יִקְשִׁיב וְצַקוֹן לַחֲשֵׁהוּ
 וְהַחוֹסָה בּוֹ מִשׁוֹבְרוֹ לֹא יִבְיִשֵׁהוּ
 כִּי יִי מַחֲסֵהוּ

32 **ישאוהו... יסבלוהו:** ישאו אליליהם על כתפיהם להצילם כמעשה סבל, על פי יש' מו, ז. 33 **מתארי דמיון:** רומז ליש' מד, יג. 35 **ואל... תדמיון:** על פי יש' מ, יח. 36 **הנה... יכללוהו:** על פי דה"ב, ה. 37 **קצוצי פאה:** כינוי לגויים עובדי אלילים היושבים בקצה הארץ, ראו יר' ט, כה. 40 **לא יתום... עלהו:** על פי יח' מז, יב, בשיכול. 41 **שוחר... ידרשהו:** הקדוש ברוך הוא המבקש טובת עמו ישפיע עליו חסדו, והשוו ללשון איוב ג, ד. 42 **צקון לחשהו:** שפרכת שיח תפילתו, ראו יש' כו, טז. 43 **משברו... יבישהו:** צפיתו, תקוותו לא תחזור ריקם, ראו תה' קיט, קטז. 44 **כי יי מחסהו:** על פי תה' יד, ו, ולפסוק זה ראו דיון לעיל במבוא.

- (1) כְּפָתוּב: עֲצַת עָנִי תְבִישׁוּ כִּי יִי מַחֲסֵהוּ (תה' יד, ו).
- (2) וְאַל מִי תִדְמִיּוֹן אֶל וְמָה דְמֹת תַעֲרֹכוּ לוֹ (יש' מ, יח).
- (3) וְנֶאֱמָר: כִּי הָאֱמָנָם יֵשֵׁב אֲלֵהֵם אֶת הָאָדָם עַל הָאָרֶץ הִנֵּה הַשָּׁמַיִם וְשָׁמַי הַשָּׁמַיִם לֹא יִכְלָלוּהוּ אֶף כִּי הִבִּית הִזָּה אֲשֶׁר בְּנִיתִי (דבה"י ב, ו, יח).
- (4) וְנֶאֱמָר: הִבִּישׁוּ אֶל אֲבָרְהָם אֲבִיכֶם וְאֶל שְׂרָה תְּחוּלְלֶכֶם כִּי אֶחָד קָרָאתִיו וְאַבְרָכָהוּ וְאַרְבָּהוּ (יש' נא, ב).

(5) וְנֹאמַר: אַחַר הַדְּבָרִים הָאֵלֶּה הָיָה דְבַר יי אֶל אַבְרָם בְּמַחְזָה לְאֹמֶר אֶל תִּירָא אַבְרָם אֲנִי מִגֵּן לְךָ שְׂכָרְךָ הַרְבֵּה מְאֹד (בר' טו, א).

ב. כְּרוּג'

45 מְאֹד מוֹשֵׁף נֶצַח חֶסֶד מִיחֲלִיו
בְּאַבְרָתוֹ סָף אֶזְרַח הַנְּשָׁעַן עָלָיו
וְיֵהי עַל יְמִינוֹ צֶל בְּיוֹם חִיָּלָיו
כִּי לְחוֹסִים בּוֹ מִגֵּן הוּא

45 **מאד ... מיחליו:** חסד מייחליו נמשך לנצח ובאופן מרובה. **מיחליו:** המקווים ומצפים לו, השווו תהלים לג, יח. 46 **באברתו סך:** בכנפיו סך, גונן, ראו תה' צא, ד. **אזרת:** אברהם אבינו, ראו בפירוש לטור הראשון לעיל. 47 **צל:** מגן, על פי תה' קכא, ה. **ביום חייליו:** ביום מלחמתו, וכאן אולי יום נצחונתו ביום הדין, ראו תה' קי, ג, ועל פי כ"י ג אולי רוצה לומר חיליו, כלומר פחדיו מאימת יום הדין. 48 **כי... הוא:** על פי לשון הכתוב שמ"ב כב, לא.

ג. מחיה

50 אֲשׁוּרוֹ צָרַף וְהַפְּלִיא פִּעְלוֹ
בְּחַנּוֹ בִּיחִידוֹ לְהַרְאוֹת מַהֲלָלוֹ
בְּאֲדַמַּת נֶכֶר שָׁם שָׁם לוֹ
חֶק וּמִשְׁפָּט וְשָׁם נִסְהוּ

55 גָּאָה נָם אֲנִי יי הַמַּעֲלָךְ
מֵאֹד כְּשִׂדִּים לְהַרְאוֹת גְּדֻלָּה
דְּרוֹשׁ נָא בְּנֵה יְחִידָךְ וְלָךְ לָךְ
אֶל אֶרֶץ הַמּוֹרְיָה וְהַעֲלֵהוּ

אשורו צרף: רומז לנסיגות שהקדוש ברוך הוא בחן בהם את אברהם. **אשורו:** צעדיו, דרכיו, ראו תה' לו, לא. **צרף:** הקדוש ברוך הוא ניסה, ראו תה' יז, ג ורש"י שם. **והפליא פעלו:** הקדוש ברוך הוא הרבה ניסיונות, ואפשר שהנושא הוא אברהם שנתנסה ברוב ניסיונות. 50 **בחנו ביחידו:** רומז לניסיון העקדה. **להראות מהללו:** להוכיח את תהילת אברהם, בְּהַשְׁכִּיל וידע את ה', השוו יר' ט, כג והשוו עם דברי המשנה: "עשרה ניסיונות נתנסה אברהם אבינו עליו השלום ועמד בכולם" (אבות ה, ג). 51-52 **באדמת... נסהו:** כבר על אדמת נכר החל לנסותו בניסיון הראשון, ורומז לניסיון 'לך לך מארצך וכו'; וראו על קשירת מעלות הניסיון הראשון והאחרון בר"ר לט, ט. **שם... נסהו:** על פי שמ' טו, כה. 53. **גאה:** הקדוש ברוך הוא, על פי שמ' טו, א. **נס:** אמר, השוו חולין ע ע"ב. **אני " המעלך:** השוו תה' פא, יא. 53-54 **המעלך ... כשדים:** השוו נחמ' ט, ז. 55-56 **נא... והעלה:** ראו בר' כב, ב.

הַחֲתִים סוּד מִהֲגִיד מִחֹה
 וּלְנִתּוּחַ בְּנוּ יְחִידוֹ אֹה
 וּבְלִכְתָּם יַחַד אוֹתוֹ צֹה
 דַּע אֶת אֱלֹהֵי אָבִיךָ וְעִבְדֵהוּ 60

זְכֵרוֹן שִׁדִּי וְצִדְקַת מַעֲבָדוֹ
 שְׁחָקִים וְאַרְקִים מְלֵאִים הוֹדוּ
 חוֹפֵשׁ קָרֵב אָנוּשׁ וּמִבֵּין סוּדוֹ
 לְדַעַת כָּל אֲנָשִׁי מַעֲשֵׂהוּ

טַעַן גְּרֵזוֹן וְעֵצִים גָּזַר 65
 וּלְשַׁחוּט יְחִידוֹ מִתְּנִיּוֹ אָזַר
 יְדוֹ אֲחֻזָּתוֹהוּ כְּמוֹ אֲכָזַר
 וַיִּשְׁלִיכֵהוּ אֶרְצָה וַיִּרְמֶסֵהוּ

כְּחֻזָּה בְּמוֹטוֹ מִתְּרֵי עֲקֻדָתוֹ 70
 שָׁח אָבִי אָבִי עֲקוּד עֲקוּד כְּדָתוֹ
 לַעַת שְׁמַע אָבִיו אֲמָרְתוֹ
 וַיִּפּוֹל עַל צַאֲרָיו וַיִּשְׁקֵהוּ

מֵאֲכָלֶת אֲחֻזָּה וּגְרֵזוֹן הָאֱלִיץ
 הַמְחַלֵּץ חוֹסְיוֹ יְחִידוֹ הַחֲלִיץ

57 **החתים סוד:** חתם, הסתיר, ראו דנ' יב, ד. **מחווה:** צ"ל אחווה, הבעת דעה, ראו איוב ג, טז וכן פירש כרמי, תרי"ג. 58 **ולנתוח:** לנתח, לשחוט. **אוה:** רצה, תאב, ראו תהלים קלב, יג. 60 **דע... ועבדה:** לשון הכתוב דה"א כח, ט. 61 **זכרון... מעבדו:** בהמשך לטור הקודם, ציווהו לזכור את הקדוש ברוך הוא ואת צדקת מעשיו. **מעבדו:** ראו איוב לד, כה. 62 **שחקים:** שמים. ראו מש' ג, כ. **וארקים:** ארץ, השוו יר' י, יא. 63 **חופש:** מחפש, מגלה, ראו מש' כ, כז. 64 **לדעת... מעשהו:** לדעת כל מעשה אנוש, על פי איוב לז, ז. 65 **טען:** נשא. 66 **מתניו אזה:** ראו יר' א, יז. 68 **וישליכהו ארצה וירמסהו:** על פי דנ' ח, ז. 69 **כחזה במוטו:** כאשר ראה בנפילתו. **מוטו:** התמוטטותו, ראו תה' נה, כג, ועל פי ג: 'בְּמוֹט יִתְד' רוצה לומר, שעה שכשלה קשירתו. ובעל הואיל משה באר הצייע במוטות, לאמור מוסרות, ראו יר' כז, ב. 70 **שח... כדתו:** כנאמר במדרש על יצחק שביקש "כפתני יפה יפה", ראו בר"ר נו, ח. 72 **ויפול... וישקהו:** על פי בר' לג, ד. 73 **האליץ:** דחק בכוחו, ראו שופ' טז, טז. 74 **יחידו:** כינוי ליצחק, בכ"י מצויה גרסת 'יחידתו' וכוונתו לנשמתו (ראו תה' כב, כא) של יצחק. **החליץ:** הוציא, הציל, והשוו יש' נח, יא.

75 נַגְדוּ שְׁלַח מְלֶאךָ מְלִיץ
וַיִּחַנְנוּ וַיֹּאמֶר פְּדֵעָהוּ

סְקַר כֹּה וְכֹה וַיַּחַז
וְהִנֵּה אֵיל בְּסִבְרָה נֶאֱחָז
עָרַף עֲצִים וּמֵאֲכֶלֶת אֶחָז
80 וַיִּקַּח אֶת הָאֵיל וַיַּעֲלֵהוּ

פְּדִיּוֹן נִפְשׁוֹ שׁוֹם תְּמוּרָה
הָיֹת נֶצַח פְּעֻלָּתוֹ שְׁמוּרָה
צְדָקָתוֹ קָוָה בְּהֵר אֲמוּרָה
וַיִּקְרָא אֶל יי וַיַּעֲנֵהוּ

85 קְרָאָהוּ מְלֶאךָ אַבְרָהָם אוֹהֲבֵי
עֶקֶב זֹאת זָרְעָךָ אֶצְבִּיא
רְצוֹנוֹ אֲמַלֵּא וַיִּקְרָאֵנִי אָבִי
אֶף אֲנִי בְּכוֹר אֶתְנַנְהוּ

שׁוּרֵידִיו אֲמַלֵּט וּמְסִגֵּרִיו אַבְרָהָם
90 שְׁתִּילִיו אֲשַׁרְשׁ וַעֲנִפִּיו אֶפְרָיִם
תְּשׁוּעַת עוֹלָמִים עָלָיו אֲזָרִים
כִּי בִי חֲשַׁק וְאֶפְלָטָהוּ

75 נגדו: לעומתו. מלאך מליץ: על פי איוב לג, כג. 76 ויחנונו... פדעהו: על פי איוב לג, כד, והוא המשך הפסוק והעניין הנזכר בטור הקודם. פדעהו: פדהו, גאלו. 77 סקר: הביט, השקיף. השוו ראש השנה יח ע"א. ויחז: חזה, ראה. 78 והנה... נאחז: על פי בר' כב, יג. 79 ערך עצים: ראו בר' כב, טו. 80 ויקח... ועלהו: על פי בר' כב, יג. 81 פדיון... תמורה: העלה את האיל לעולה כתמורה וכפדיון נפש בנו. 99 היות... שמורה: זכות העקדה תעמוד לבני אברהם לעד, כנאמר במדרש: "בשעה שיהיו בניו של יצחק באים לידי עבירות ומעשים רעים, תהא נזכר להם אותה העקידה ותתמלא עליהם רחמים" (בר"ר נ, י). 1. לנצח שמורה: השוו עמ' א, יא. 83 צדקתו... אמורה: אפשר ששיעורו שציפה והתפלל אברהם שצדקתו תהא אמורה, לאמור נזכרת לזכות לכל הדורות, ואפשר שהמצפה הוא יצחק. השוו עם דברי המדרשים בפסיקתא רבתי פסקה מ' בחדש השביעי' ובבראשית רבתי פרשת וירא (מהדורת אלבק) עמ' 91. 84 ויקרא... ויענה: על פי דה"א כא, כו. 85 אברהם אוהבי: על פי יש' מא, ח. 86 עקב... אצביא: ראו בר' כב, טו. 87 אצביא: אסוף, ארבה. 87 ויקראני אבי: על פי תה' פט, כז. 88 אף... אתנהו: לשון המשך הפסוק, תה' פט, כח. 89 ומסגיריו: אויביו. 90 שתיליו: בניו. אשרש: אעמיק שרשיו. ראו תה' פ, י. 92 כי... ואפלטוהו: לשון הכתוב בתה' צא, יד.

- (1) כְּתוּב: כִּי בִי חֲשַׁק וְאֶפְלָטָהוּ אֲשַׁגְבְּהוּ כִּי יִדַע שְׁמִי (תה' צא, יד).
- (2) וְנֶאֱמַר: וַיְהִי אַחֲרֵי הַדְּבָרִים הָאֵלֶּה וְהָאֱלֹהִים נֹסָה אֶת אַבְרָהָם וַיֹּאמֶר אֵלָיו אַבְרָהָם וַיֹּאמֶר הִנְנִי (בר' כב, א).
- (3) וְנֶאֱמַר: וַיֹּאמֶר קַח נָא אֶת בְּנֶךָ אֶת יְחִידְךָ אֲשֶׁר אָהַבְתָּ אֶת יִצְחָק וְלֶךְ לְךָ אֶל אֶרֶץ הַמּוֹרִיָּה וְהַעֲלֵהוּ שָׁם לְעוֹלָה עַל אֶחָד הַהָרִים אֲשֶׁר אָמַר אֵלָיךְ (בר' כב, ב).
- (4) וְנֶאֱמַר: תַּחֲיוּ נַפְשֵׁי וְתַהַלְלֵן וּמִשְׁפָּטָךְ יַעֲזְרוּנִי (תה' קיט, קעה).
- (5) וְנֶאֱמַר: רְאוּ עַתָּה כִּי אֲנִי אֶנִּי הוּא וְאִין אֱלֹהִים עִמָּדִי אֲנִי אֲמִית וְאַחֲיָה מְחַצְתִּי וְאֲנִי אֲרַפָּא וְאִין מִיָּדִי מִצִּיל (דב' לב, לט).

ד. כרוג'

מִצִּיל מֵעִיר נְשִׂיָּה חֲרָדִים מְחִיָּה
 כְּרִבִּי רְצוֹן וְכֹטֵל יְהִיָּה
 95 אֱלֹהִים לְשִׁבִי פִשְׁעֵ מַעֲוָזָם הָיָה
 בְּקָרֵב שָׁנִים חִיָּיהוּ

93 **מציל**: באמצעות תחיית המתים. **מעיר נשיה**: ממקום שכחה, והוא דימוי לקבר, ראו תה' פח, יג ורד"ק שם. ואפשר שהוא דימוי לתקומת עם ישראל מן הגלות בעת הגאולה. **חרדים**: בני ישראל הצדיקים, החרדים אל דבר ה', ראו יש' סו, ה. 94 **וכטל יהיה**: השווה הושע יד, טו. 94-95 **כרביבי... פשע**: רומז לעניינו של ראש השנה כיום תשובה – הקדוש ברוך הוא יחיה את בני עמו החוזרים אליו בתשובה. 96 **בקרבי... חייהו**: על פי חב' ג, ב.

ה. משלש

אָהוּל מְנוּעַר אָהֵל בְּתַמְתּוֹ
 בְּנִתְיָבוֹ דְּבַק וְרָץ לְעַמְתּוֹ
 לְנִגְדָּה שְׁנֵה עֵדוּתֵיו וְאִימָתוֹ
 100 וַיַּעֲמֵד לְפָנָיו וַיֶּאֱהַבְהוּ

גְּדוּדָיו הִצִּיג סְבִיבּוֹ בְּמִשְׁמַר
 דְּבָרָה הַטּוֹב הַקִּים וְגִמַר

97 **אהול**: סוף באוהל. **אהול מנוער**: יעקב אבינו, שהיה מנעורו איש תם יושב אהלים, ראו בר' כה, כז. **אהל**: התמיד לשכון, ואפשר שצ"ל כגרסת כ"ג ארח', כלומר הלך בדרך. **בתמתו**: ביושרו ובזכותו, ראו תה' מא, יג ורד"ק שם. 98 **בנתיבו**: בדרכי ה'. **ורץ לעמתו**: היה זריז בהליכה בדרכיו. 99 **לנגדו... ואימתו**: הרעיון על פי תה' טז, ח. **עדותיו**: חוקיו. 100 **ויעמד לפניו ויאהבהו**: על פי שמ"א טז, כא. 101 **גדודיו**: מלאכיו, ראו איוב כה, ג. 102 **דברנו... וגמר**:

וּבְגִלְלֵי אֶהְבֶּתוּ נְבִיאֵי אָמֹר
כִּי נֶעַר יִשְׂרָאֵל וְאוֹהֲבָהוּ

105 הַרִימוֹת יָמִינוּ וְהֶעֱטִיתוּ תְהִלָּה
וּבְמִקְלוֹ גָז יִרְדּוּ וְשָׁמָּהוּ מְסֻלָּה
פְּקַדְתוֹ בְּצַהָרִים פָּנִיָּה כַחֲלָה
וּמַעֲשֵׂה יָדָיו בְּרִכְתָּהּ וּמִקְנָהּ

110 זָכְרוּ חֲדָשׁוֹת וּמִקְדָּמוֹנִיּוֹת מִרְאשׁוֹן
חֲשָׁמַל אֵיפָה אָבֵק עִם אִישׁ לְשׁוֹן
אִישׁ תָּם לֹהֵה וְשָׁמְרָהוּ כְּאִישׁוֹן
יְהִי בְדַרְךָ בְּמַלּוֹן וַיִּפְגְּשָׁהוּ

מילא הבטחתו במילואה. 103 **ובגלל... אמר:** עקב אהבת הקדוש ברוך הוא לישראל אמר הנביא את הרשום בטור הבא. 104 **כי... ואהבה:** על פי הושע יא, א. 105 **הרימות ימינו:** הגדלת כבודו, וראו תה' פט, מג. **העטיתו:** הלבשתו. 106 **במקלו... מסלה:** יעקב אבינו ברח לחרן, בקע הירדן במקלו ועבר בו ביבשה, ראו בר' לב, יא ורש"י שם, כנזכר במדרש תנחומא המובא להלן. גז. גזר. 107 **פקדתו:** טור זה וקודמו מבוססים על מדרש תנחומא (מהדורת בובר) פרשת ויצא סימן ג דף עג ע"ב: "בא וראה מה עשה עשו הרשע ליעקב, ראה אותו ריקם ולא ריחם עליו, אלא אמר הריני קודמו לדרך ואינו יכול לעבור בדרך ושם אני הורגו... ידע יעקב, ותלה עיניו להקדוש ברוך הוא, ועשה עמו נסים, ונתן (לו מקלו בידו) [מקלו בירדן] ונקרע הירדן לפניו ועבר". **בצהרים פניך כחלה:** רומז למדרש המופיע במקורות שונים על הפסוק "וַיִּפְגַּע בְּמִקְלוֹ וַיִּלֶן שָׁם כִּי בָא הַשָּׁמֶשׁ" (בר' כח, יא), הדורש "זיפגע" – לשון תפילה. ועוד דרשו: "מה ת"ל כי בא השמש, אלא מלמד כשהגיע באותו המקום עדיין היה שעות ביום, ורצה הקדוש ברוך הוא להלינו שם, והשקיע השמש בעבורו" (מדרש לקח טוב, בר' כח סימן יא, דף ע"ב), וראו בר"ר סח, י: "מלמד שהשקיע הקדוש ברוך הוא לגלגל חמה שלא בעונתה בשביל לדבר עם יעקב אבינו בצינעה". **כחלה:** כאשר התפלל, ראו שמ' לב, כא, ותרגום אונקלוס שם. ומילת 'בהתעטפו' בגרסת הנדפס מכוונת שנתייגעה נפשו בתפילה, ראו תה' קב, א, ותרגום יונתן שם. 108 **ומעשה... ומקנהו:** שנתרבה רכוש יעקב בחרן, והלשון על פי איוב א, י. 109 **זכרו... מראשון:** העמידו לנגד עיניכם נסים חדשים וישנים מאת הקדוש ברוך הוא. **חדשות וקדמוניות:** ראו יש' מב, ט; מג, יח. **מראשון:** כינוי לקדוש ברוך הוא, ראו יר' יז, יב. 110 **חשמל... לשון:** המשך הטור הקודם, ושיעורו: הנאבק אדם עם מלאך אי פעם? **חשמל:** כינוי למלאך שנאבק עם יעקב, ויש מלאך שזה שמו וזוהרו מזכיר להבת אש. וראו יח' א, ב. **איפה:** היכן קרה? **אבק:** נאבק, ראו בר' לב, כה. **איש לשון:** כינוי למלאכו של עשיו, ראו תה' קמ, יב ורש"י שם. 111 **איש תם:** יעקב, ראו בר' כה, כז. **לוהה:** הקדוש ברוך הוא ליווה את יעקב. **כאישון:** כבבת עין. ראו דב' לב, י. ושיעורו: הקדוש ברוך הוא ליווה את יעקב ושמרנו, כנאמר: "וַשְׁמֶרְתִּיךָ בְּכָל אֲשֶׁר תֵּלֵךְ" (בר' כח, טו). 112 **ויהי... ויפגשהו:** הקדוש ברוך הוא נראה אל יעקב במקום שלן בו, וכונתו לחלום הסולם בבית אל, והלשון על פי שמ' ד, כד.

טַהַר גְּזַרְתּוֹ הָיָה כְּמוֹ שֶׁר
 יִקְרוּ כְּנֻגָה וְתִשׁוּאָתוֹ כְּטַפְסָר
 בְּצַוְרָתוֹ הִבִּין אֵין דָּם וּבָשָׂר
 115 וְהִנֵּה אֵין מְרֵאָהוּ

כִּף יִרְכּוּ הַצְּלִיעַ בְּכַעֲסוֹ
 לְכֵן בְּכַח הַזְּרוּעַ תְּפַסּוֹ
 לְקַחַת בְּרַךְ בְּשֵׁם עוֹשׂוֹ
 120 וַיְבָרַךְ אֹתוֹ וַיִּצְיָהוּ

מְשַׁרְתּוֹ הַעֲצִים וְדְלִיחֵי הַעֲנִיף
 נִקְבּוּ וְכִנְהוּ בְּנֵזֶר הַצְּנִיף
 פְּנֵי אֵל הַרִים יְמִינוֹ וְשִׂמְאֵלוֹ הַנִּיף
 לְאֵל עֲלִיוֹן וַיְבָרְכֵהוּ

סְעוּ צְעִירֵינוּ וְנַהֲלוּ עֲמוּסֵינוּ
 125 עֵינֵינוּ נִשְׂאָה אֵל קֶצֶה אֶפְסֵינוּ

113 במחזורות זו מתאר הפייטן את דמות המלאך. **טהר גזרתו**: גזרתו, לאמור תבנית המלאך הייתה זכה, והשווה איכה ד, ז. **שר**: נראה כרם המעלה. 114 **יקרו**: בהירותו, ראו זל' יד, ו ורד"ק שם. **כננה**: כזוהר, ראו יח' א, יג. **ותשואתו**: וקולו הרם. **טפסר**: שר רם דרג, ראו יר' נא, כז ורד"ק שם. 115-116 **בצורתו... מראהו**: יעקב הבין כי לא בשר ודם עומד לפניו משום שאין מראהו מראה אדם. 116 **והנה אין מראהו**: על פי וי' יג, לא. 117-118 **כף... תפסו**: כנאמר: "וַיִּצְרָא כִּי לֹא יָכֹל לוֹ יַעֲזֵב בְּכַף יָרְכוֹ, וַתִּקַּע כִּף יָרֵךְ יַעֲקֹב בְּהֶאֱבָקוֹ עִמּוֹ" (בר' לב, כו), וכנאמר בהמשך: "וְהוּא צִלְעַ עַל יָרְכוֹ" (שם, לב). 117 **הצליע**: גרסת ה'טלע' על פי תרגום אונקלוס. 119 **לקחת ברך**: כנאמר: "וַיְבָרַךְ אֹתוֹ שֵׁם" (שם, ל), והלשון על פי במ' כג, כ. **ברך**: ברכה, ראו שם בתרגום המיוחס ליהונתן. **בשם עושו**: בשם ה', ראו בר' לב, לא. 120 **ויברך אתו ויצוהו**: הלשון על פי בר' כח, א. 121 **משרתו**: שררתו, שלטונו, ראו בפירוש לטור הבא. **ודליותיו**: ענפיו, כינוי לבניו, וראו לשון הפסוק ביר' יא, טז. 122 **נקבה וכנהו**: המלאך נקב בשם חדש ליעקב וכינהו ישראל: "וַיִּאֶמֶר לֹא יַעֲקֹב יִאֶמֶר עוֹד שְׂמֹךְ כִּי אִם יִשְׂרָאֵל כִּי שְׂרִיתָ עִם אֱלֹהִים וְעַם אֲנֹשִׁים וַתּוֹכֵל" (בר' לב, כט). **בנר**: בכתר, ראו שמ"ב א, י. **הצניף**: ראו יש' סב, ג. **בנר הצניף**: בכתר שררה ומלכות, וראו הדרשה על המילה 'שרית' – לשון שר, חולין צב ע"א. 123 **פניאל**: לפני אל. **הרים... הניף**: המלאך הניע שתי ידיו לקדושו ברוך הוא, והוא כמעשה הרומז גם אם בשינוי לסמיכת הידיים בעת שברך יעקב את אפרים ואת מנשה, ראו בר' מח, יד. 124 **לאל עליון ויברכהו**: על פי חתימת בר' יד, יח ופתיחת בר' יד, יט. 125 **סעו**: נסעו. **נהלו**: התנהלו, השוו בר' לג, יד, וראו במדור חילופי גרסאות. **עמוסיו**: כינוי לבני ישראל, ראו יש' מו, ג וכאן כל בני ביתו הטעונים על יעקב. 126 **אפסיו**: קצותיו, קצה מחנהו.

וַיֵּרָא וְהִנֵּה עֹשׂוֹ
בָּא וְכָל מַחְנֵהוּ

פֶּתַח אֲחָזוּ וְרַפּוֹ יָדָיו
צַר לוֹ מְאֹד וְחֻצָּה יִלְדָּיו
130 נִדְמָה כְּאַרְיֵה וְכִכְפִּיר בְּמַעְבְּדָיו
שָׂאֵג וְשָׂאֵג עַל נוֹהוּ

קָרָא מִן הַמִּצַּר בְּשֵׁם קְדוּשׁוֹ
רָעַפּוֹ עֵינָיו דָּמַע בְּמַר נִפְשׁוֹ
135 קָרוֹב לְקוֹרְאָיו הַקְּשִׁיב לְחִשׁוֹ
וַיֵּצֵל אֶת יִשְׂרָאֵל מִיַּד שׁוֹסֵהוּ

שָׁלֵם הֵבִיאָו לְנוֹה מְעוֹנָתוֹ
תִּקְפּוּ הָאֲמִיץ וְהַפְּלִיא תַכְוֹנָתוֹ
לְבִינָיו שְׁמֵר חֲסֵדוֹ וְאַמְנֹנָתוֹ
140 וַיִּפְרֹ אֶת עַמּוֹ מְאֹד וַיַּעֲצִימָהוּ

127-128 **וירא... בא:** על פי בר' לג, א. **וכל מחנהו:** על פי מל"ב ה, טו. 129-130 **פחד... ילדיו:** כנאמר: "וַיִּירָא יַעֲקֹב מְאֹד וַיִּצְרֵ לּוֹ, וַיִּחַץ אֶת הָעַם אֲשֶׁר אִתּוֹ וְאֶת הַצֹּאן וְאֶת הַבְּקָר וְהַגְּמִלִים לְשֵׁנֵי מַחֲנוֹת" (בר' לב, ח).
129 **פחד אחזו:** השווו שמ" טו, יד. **ורפּו ידיו:** על פי יר' ג, מג. 130 **צר לו מאד:** השווו שמ"ב כד, יד. 131 **כאריה וככפיר:** השווו תה' יז, יב. **במעבדיו:** במעשיו. 132 **שאג... נוהו:** על פי יר' כה, ל. 133 **קרא מן המצר:** ראו תה' קיח, ה. **קדושו:** הקדוש ברוך הוא, ראו יש' מט, ז. 134 **רעפו:** היזילו. 135 **קרוב לקוראיו:** כינוי לקדוש ברוך הוא, ראו תה' קמה, יח. 136 **ויצל... שושהו:** על פי שמ"א יד, מח. **שושהו:** גוזלו, לוחצו. 137 **שלם... מעונתו:** לפי שנרפא מצליעתו כאשר בא לעיר שכם, כנדרש על הפסוק "וַיָּבֵא יַעֲקֹב שָׁלֵם עִיר שְׁכָם" (בר' לג, יח) בעניין המילה שלם: "שלם בגופו, לפי שכתוב (לפני כן, בבר' לב, לא) 'וְהוּא צוֹלַע עַל יְרוּכּוֹ, בְּרַם הִכָּא (כאן) שֵׁלֵם בְּגוּפּוֹ", ראו בר"ר עט, ה. 138 **תקפו:** גבורתו. **האמיץ:** חוזק, ומכוון לנאמר לאחר מעשה דינה: "וַיִּסְעוּ וַיְהִי חַמַּת אֱלֹהִים עַל הָעָרִים אֲשֶׁר סְבִיבוֹתֵיהֶם וְלֹא רָדְפוּ אֹתֶיהֶן בְּנֵי יַעֲקֹב" (בר' לה, ה). **והפליא תכונתו:** אפשר שהוא המשך ומציין את הפליאה שיושבי הארץ לא אינו כל רע ליעקב, ואפשר שרומז למדרש שלפיו איקונון של יעקב חקוק בכיסא הכבוד, ראו איכה רבה ב. 139 **לנינו:** לבניו, לצאצאיו, כנאמר בתה' צח, ג: "זָכַר חֲסֵדוֹ וְאַמְנֹנָתוֹ לְבֵית יִשְׂרָאֵל". 140 **ויפר... ויעצימהו:** על פי תה' קה, כד.

- (1) כְּתוּב: וַיִּפֹּר אֶת עַמּוֹ מֵאֵד וַיַּעֲצִימֵהוּ מִצְרָיו (תה' קה, כד).
- (2) וַנֶּאמַר: וַיִּשׁוּר אֶל מְלֶאכֶּה וַיִּזְכַּל בְּכֶה וַיִּתְחַנֵּן לוֹ בֵּית אֵל יִמְצָאֵנּוּ וְשֵׁם יְדַבֵּר עִמָּנוּ (הושע יב, ה).
- (3) וַנֶּאמַר: אֲשֵׁרֵי שָׂאֵל יַעֲקֹב בְּעֶזְרוֹ שִׁבְרוּ עַל יי אֱלֹהֵיו (תה' קמו, ה).
- (4) וַנֶּאמַר: רָצוֹן יִרְאִיו יַעֲשֶׂה וְאֶת שׁוֹעֲתָם יִשְׁמַע וַיִּשְׁיַעַם (תה' קמה, יט).
- (5) וַנֶּאמַר: יִמְלוֹךְ יי לְעוֹלָם אֱלֹהֵיךָ צִיּוֹן לְדוֹר וָדוֹר הַלְלִיָּהּ (תה' קמו, י).
- (6) וַנֶּאמַר: וְאַתָּה קָדוֹשׁ יוֹשֵׁב תְּהִלּוֹת יִשְׂרָאֵל (תה' כב, ד).

ג. כְּרוֹג'

יוֹשִׁיעַם מִמְּקוֹמוֹ אֶל פְּוֶדָה וְגוֹאֵל
נַחֵם יְנַחֵמִם בְּעֵתוֹת הָאֵל
חֲטָאֲתָם יִמְחָה לְמַלְאֲת מְשָׂאֵל הַשׁוֹאֵל
מְרוֹם וְקָדוֹשׁ יוֹשֵׁב תְּהִלּוֹת יִשְׂרָאֵל

2 בעתות: בזמנים. האל: האלה. 3 חטאתם ימחה: השוו תה' נא, ג; נא, יא. משאל השואל: בקשת השואל, והשוו לשון ברכות יג ע"ב. 4 מרום וקדוש: על פי יש' נז, טו. וקדוש... ישראל: על פי תה' כב, ד.

ד. סִילוֹק

ובכן ולך תעלה קדושה כי אתה מלך מוחל וסולח

אֲתָהּ אֱלוֹהַּ סְלִיחוֹת / אֵל אֱלֹהֵי הָרוּחוֹת
שֶׁת חֲכָמָה בְּטוּחוֹת / זֹכֵר כָּל הַנְּשָׁכָחוֹת
אֲשֶׁר עֵינֶיךָ פְּקוּחוֹת / עַל הוֹלְכֵי אֶרְחוֹת
עַמְלֻקְלוֹת וְנִכּוּחוֹת / לְהַבִּיא בְּמִשְׁפָּט וְתוֹכְחוֹת
וְלַצְדִּיק וְלַרְשָׁע מוֹכִיחוֹת / הִיּוֹת מְגִלּוֹת פְּתוּחוֹת
בְּצַדֵּק וּמִשְׁפָּט מִפְּתוּחוֹת / עַל הַגּוֹיִם וְעַל הַמְּמַלְכוֹת

1 אלוה סליחות: על פי נחמ' ט, יז. אל אלהי הרוחות: על פי במ' טז, כב. 2 שת חכמה בטוחות: על פי איוב לח, לו. בטוחות: בכליות, ראו רש"י שם. זוכר כל הנשכחות: ראו משנה תענית ב, ד. 3 אשר עיניך פקוחות: על פי יר' לב, יט. 4-3. ארחות עקלקלות: דרכים מעוקמות, על פי שופ' ה, ו. 4. ונכוחות: חוזר למילה 'ארחות' ור"ל דרכים ישרות, וראו יש' ל, י ורד"ק שם. להביא במשפט: ראו קה' יב, יד. 5 ולצדיק ולרשע: על פי קה' ט, י. מוכיחות: משמיעות מוסר. מגלות פתוחות: ספרי החיים והמתים הפתוחים ביום הדין בראש השנה, ראו ראש השנה לב ע"ב. 6 בצדק ומשפט: על פי תה' פט, טו. מפתחות: חקוקות, ושיעורו דין הגויים חרות על פי צדק ומשפט במגילות הנזכרות בטור הקודם. על... הממלכות: על פי יר' א, י.

- נְשִׁירָה וְזִמְרָה גְבוּרָתֶיךָ / כָּאֵז בְּיוֹם עֲבָרְתֶךָ
 בְּשִׁפְטֶיךָ הַיּוֹם חֲבוּרָתֶךָ / הַמְחַכֶּה לְעֲזָרְתֶךָ וְיִשְׁוֹעָתֶךָ
 הַצְּדִיק וְתִשָּׂא מִדְּבוּרֹתֶיךָ / יִכִּירוּ וַיִּדְעוּ גְבוּרָתֶךָ
 10 כָּל אֶפְסֵי מַעְבְּרוֹתֶיךָ / סִלַּחְתִּי יִשְׁמְעוּ קוֹל אִמְרָתֶךָ
 וְאֵז אֵילִים יִשְׁלְשׁוּ קְדוּשׁוֹת / שְׁתִּים לְעַם קְדוֹשׁ מִתְפָּרְשׁוֹת
 וְאַחַת לְרֹאשׁ קְדוֹשׁ מִקְדִּישׁוֹת / וְקְדוֹשׁ בְּכָל מִינֵי קְדוּשׁוֹת
 וַיִּוְקְדֵשׁ בְּאַחַת בְּשִׁלוֹשׁ קְדוּשׁוֹת / וַיַּעֲרֵב לוֹ לְמִטָּה שְׁלֹשׁ תְּקִיעוֹת
 15 כְּלִמְעָלָה שְׁלֹשׁ קְדוּשׁוֹת מִקְדִּישִׁים / שְׁרָפִים לְאֵל נְעָרָךְ בְּסוֹד קְדוּשִׁים

7 נשירה וזמרה גבורתיך: ראו תה' כא, יד. כאז... עברתך: כפי שהיה ביום העברה, הוא יום יציאת מצרים, ראו צפ' א, טו, ומדרשו במכילתא דרבי ישמעאל מסכתא דפסחא פרשה ז.
 8 תבורתך: עם ישראל המתחבר לאביו שבשמים, השוו עם מדרש לקח טוב, שמות ג (מהדורת בובר) דף ח ע"ב. לעזרתך וישועתך: השוו תה' לח, כג. 9 הצדיק: חוזר למילה 'חבורתך' בטור הקודם. ותשא מדברותיך: ותסלח ותקיים דבריך, הם הבטחותיך, והלשון על פי דב' לג, ג, והשוו לשון מדרש לקח טוב: "שאל מדברותיך, כדי שתתקיים דברותיך שהבטחתם" [דברים פרשת וזאת הברכה (מהדורת בובר) דף סג עמוד א]. יכירו וידעו: על פי תפילת 'עלינו לשבח'. 10 אפסי: קצווי. מעברותיך: מקומות המעבר, הגבולות. 11 אילים: כינוי לישראל, ראו מדרש תה' כט, א (מהדורת בובר) דף קטז ע"א. 11-12 ישלשו... לראש קדוש: השוו עם המדרש: "בכל יום ויום העליונים מכתירים לפני הקדוש ברוך הוא שלש קדושות ואומרים קדוש קדוש קדוש, מה הקדוש ברוך הוא עושה, נתן בראשו אחת, ושתיים בראשו שלישאל" [וי"ר קדושים כד, ח (מהדורת מרגליות) עמ' תקסד]. ונסמך המדרש על הכתובים "קדשים תהיו" (וי' יט, ב), "והתקדשתם והייתם קדשים" (שם יא, מד; שם כ, ז). מתפרשות: מכונות. 12 בכל מיני קדושות: השוו עם דבר המדרש האומר שהקדוש ברוך הוא "קדוש בכל מיני קדושות... דרכו בקדושה, הלוכו בקדושה, נראה בקדושה, דבורו בקדושה, חסיפת זרעו בקדושה", ראו תנחומא (מהדורת בובר) בראשית סימן ז, דף ג ע"א. 14 באחת: ביחד כאחד, ראו יר' י, ח ורד"ק שם. 14-15 ויערב... שרפים: ייערבו לקדוש ברוך הוא שלושת סוגי התקיעות (תקיעה, שברים, תרועה) של בני ישראל עלי אדמות כמו שלוש הקדושות שמשמיעים המלאכים, כנזכר ביש' ו, ג. 15 בסוד קדושים: בחבר המלאכים.

חילופי נוסח

מקורות: כ"י פריז, הספרייה הלאומית 631, דף 40 ע"א, [נוסח יסוד =פ]; כ"י מוסקבה, גינצבורג 199, דף 19 ע"א [=ג]; כ"י ניו יורק, בימ"ל 4511, עמ' 190 [=נ]; כ"י פירנצה, ספרייה לאומית מרכזית, MAGL.III.40.7 דף 28 ע"ב [=ף]; כ"י רומא, קזנטונה 2841, דף 67 ע"ב [=ק]; רומא, קזנטונה 3092, דף 57 ע"ב [=ץ]; כ"י לשעבר ששון 446 (המאה ה'14) עמ' 19 [=ש]; כ"י ניו יורק, בימ"ל 4474, דף 61 ע"ב [=ן].

א. מגן

1 כיצא [יציא **ץ** 2 בוגדים] סוגדים? נ 3 במהלות] במהתלים **ףץ** 5 גש] גם **ץ** נם נ 7 דולגין] דוגלי **ק** / עובדי משכיות] נמחק על ידי הצנזור ותוקן ביד מאוחרת **ש** 10 עורים] עם עור **גףץקש** 11 לפסל] לסמל **גןףץק** / ואיך לפסל] נמחק על ידי הצנזור ותוקן ביד מאוחרת: ואיך לסמל **ש** 13 לצוות] לצות **ג** 14 חשופים] חפוזים **ג** 18 לעבד] לעבוד **גןףץק** / מעזות] במעוזות **נץק** 19 נא] ליתא **גנףץקש** 20 אל] את? נ 21 קרדמות] קרדומות **נץק** 23 אמן] אומן **נףץקש** / מחכם] מחוכם **נשץ** 21 ערכם] מלכם **ן** 25 יועילן] יועיל **ג** הועיל **ףש** / ואטים] ואיטים **ש** / ואתים, ותוקן לטי"ת מעל התי"ו **פ** 26 נאור] נאדר **ף** / לחטוף] לחתוף **ףש** 27 נתן] הכין **נץקש** / לכמרון] נמחק על ידי הצנזור. 29 שוד] שד **ג** / בבא] בבוא **נץק** 30 עיר] הארץ **ג** 31 מעיר לעיר] מעיר אל עיר **נףץק** 32 יסבלוהו] יסבלהו **ף** / כל הטור נמחק על ידי הצנזור ותוקן ביד מאוחרת **ש** 33 צרפי... דמיון] כל הטור נמחק על ידי הצנזור ותוקן ביד מאוחרת **ש** 34 אלן] אליו **ק** ליתא **ש** / עני] עשיר **ן** 35 אל מי] ואל מי **נףץקש** 36 הנה] ליתא **גףץק** 37-38. קצוצי...רתמים] שני הטורים נמחקו על ידי הצנזור, וטור 38 הושלם על ידי יד מאוחרת בהשמטת המילה 'אל' **ש** 37 פאה] פיאה **ק** / צלמים] אלמים **ן** פסילים **ק** 38 אל] ליתא **נף** / ינחילם אל] ליתא **ג** 40 לא יתם] ליתא **גף** / ולא] ליתא **ף** / יתום] יתון 41 ידרשהו] ידרשוהו **ץ** 42 וצקון] צקון **נ** וצדקון **ן**.

שרשרת פסוקים:

(1) (2) (3) (4) (5) **ג** וביד שנייה בשוליים הוראה לשלב פזמון (זר) בין (4) ל(5); (1) (2) (3) (4), ו(5) מופיע לאחר הפזמון (הזר), **נפס**; (1) (2) (3) (4) (5) **ק** / (1) (2) (3) (4) **ץף**.

ב. כרוג'

45 מושרך] משרך **ג** / נצח] ליתא **ץ** / נצח חסד] חסד (חי"ת סגורה בתחתיתה) נצח **נ** / מיחליון] מיחליו **ף** סלה למיחליו **נץ** 47. ימינו] המילה יד נוספה כתיקון בשולים, לאמור: יד ימינו **ש** / צל] צלו **ף** / חייליון] חיליו **ג**.

ג. מחיה

53 נם] ליתא **ק** תוקן בצד **ג** / י"י אלהיך **ק** 55 נא] לך **ץ** / בנך] ליתא **נףץקש** / יחידך] ליתא **ג** 58 ולנתוח] ולנתח **ק** כי לנתח **ג** / בנו] ליתא **ף** 59 אותן] אתון 62 שחקים] חזקים **ג** 63 ומבין] תוקן בצד **ג** 66 ולשחוט] לשחוט **ץ** / מתנין] ומתניו **ף** 69 במוט] במוט **ג** במוטות] **ף** / מתרי] יתד **ג** מיתרי ניתרי **נףץקש** 70 עקוד עקד] עקוד עקוד **ץ** 73 האליץ] כהאליץ **ג** 74 המחלץ] החוסה **ג** / יחידן] יחידתו **קקש** (יחידתו = נשמתו) 75 נגדן] על

פי **ק** נגד **נ** כנגד **ג** 78 בסבך] בסבך **ע** **ג** בסבך בקרניו] **ף** 81 שם] שת **ג** שם **ש** **ה** **ש** **ק** 82 פעלתו] פעולתו **נ** **ק** 83 אמורה] המורה **נ** המורה **ף** 85 קראהו] קראו **ג** 87 ויקראני] יקראני **ץ** 90 אשריש] אשריש **ץ**.

שרשרת פסוקים:

(1) (2) **ף**; (3) (2) (1) (4) (5) **ק**; (1) (2) (3) (4) (5) **ץ**; (1) (2) (3) (4) **ג** בהערה ביד שנייה בשוליים הימניים הוראה לשלב פזמון (זר) לאחר (3), ובהערה נוספת בשוליים השמאליים הערה לשלב לאחר (5) פזמון נוסף (זר). בסיום שרשרת הפסוקים נוסף 'מעין פסוק': לא יִחְיֶה רָשָׁע וְתַאֲוַת צְדִיקִים יִתֵּן, המיוסד על שני חלקי פסוקים: איוב לו, ו ומש' י, כד.

ד. כרוג'

93 מחיה] יחיה **נ** 94 יהיה] היה **נ** **פ** בכ"י **ג** מובא כרוג' זר (ראו פירוט לעיל במבוא), ולצדו מובא בשולי הדף הכרוג' המקורי כתוב ביד שנייה, על פי נוסח זהה למובא בכ"י **נ**.

ה. משלש

97 אהול] אהול **נ** איהל **ץ** / אהל] ארח **ג** / בתמתו] בתומתו **ק** 98 בנתיבו דבק] דבק לקראתו **ג** / לעמתו] לעומתו **ק** 100 ויעמד] ויעמוד **ק** 101 הציג] השיג **ג** **ק** במשמר] למשמר **ג** 105 ימינו] ידו **ץ** 106 ובמקלו] במקלו **ץ** / גזר] גזר **ש** / ירדן] הירדן **ף** / ושמרה] ושמרתו **ש** / מסלה] מסילה **ש** 107 פקדתו] ופקדתו **ש** ותפקדהו **ץ** / בצהרים] בהתעטפו **ש** ובכ"י זה נוספה בשולים המילה בצהרים, כלומר יש לגרוס בהתעטפו בצהרים / בפניך] לפניך **ש** / כחילה] בחילה **ש** ונוסח זה: בהתעטפו לפניך בחילה, מופיע במחזור אוניון הנדפס 108 ומעשה [מעשה **ק** 111 לוח] ליוהו **נ** לווה **פ** לוח **ק** אוה **ג** / ושמרהו] ושמר **ץ** 113 טהר] טוהר **נ** **ק** / היה] ליתא **ץ** / תקן **ק** 114 כנוגה] כנגה **נ** **ש** 115 ובשר] ואין בשר **ג** 117 ירכו] ירכו **ף** / הצליע] הטליע **ג** הטלע **ץ** 123 פני אל] פניאל **נ** 124 פני אל] פנואל **ש** 125 צעיריו] צעדיו **ג** / ונהלו] על פי **ק** **ש**, ונבהלו **פ** ולפי גרסה זו נבהלו כשראו את עשו 126 עיניו] ועיניו **ג** 127-128. עשו בא] בא עשו **נ** 131 כאריה] כארי **ש** 132 שאג] שאוג **נ** 133 קדשו] קדשו **ק** 134 דמע] דמעה **ף**.

שרשרת פסוקים:

ח"ג (1) (2) (3) (4) ובהערה ביד שנייה בשוליים הוראה לשלב פזמון מסוים (זר) בין (3) ו(4), ובשולי הפזמון האמור מובאת הוראה ביד שנייה לומר פסוקים (5) ו(6) **ג**; (1) (2) (3) (4) (5) (6) **ף** (1) (2) (3) (4) (5) (6) **נ** **ק**.

ו. כרוג'

4-1 על פי **ג**.

ז. סילוק

15-1 על פי **ג**.

רשימת קיצורים וביבליוגרפיה

- אליצור, תשנ"ז ש' אליצור, 'פיוטים מהר שניר', **מדעי היהדות** 37 (תשנ"ז), עמ' 283-291.
- אליצור, תשס"ד ש' אליצור, **פיוטי רבי פינחס הכהן**, ירושלים תשס"ד.
- בארי, תשס"ג ט' בארי, **החזן הגדול אשר בבגדאד, פיוטי יוסף בן נחום אלברדאני**, ירושלים תשס"ג.
- בר־תקוה, תשנ"ו ב' בר־תקוה, **פיוטי ר' יצחק השניר**, רמת גן תשנ"ו.
- בר־תקוה, תשס"ט ב' בר־תקוה, **סוגות וסוגיות בפיוט הפרובנסלי והקטלוני**, באר שבע תשס"ט.
- בראדי, תרצ"ח ח' בראדי, 'שירי משלם בן שלמה דאפארה', **ידיעות המכון לחקר השירה העברית** ד (תרצ"ח), עמ' א-ק.יז.
- גולדשמידט, תש"ל ד' גולדשמידט, **מחזור לימים נוראים** כרך א, ירושלים תש"ל.
- דוד, תשמ"ח י' דוד, **שירי ר' יצחק אבן גיאת, 1038-1089**, ירושלים תשמ"ח.
- דוידזון, תרפ"ה-תרצ"ג י' דוידזון, **אוצר השירה והפיוט א-ד**, ניו יורק תרפ"ה-תרצ"ג. ש"ז הבליון, **ספר הקבלה לרבינו מנחם המאירי**, ירושלים - קליבלנד תשנ"ה.
- הכהן, תשל"א י' הכהן (מהדיר), **מנחם בר שלמה המאירי: פירוש לספר תהילים**, ירושלים תשל"א.
- הלברטל, תש"ס מ' הלברטל, **תורה וחכמה**, ירושלים תש"ס.
- הרשב, תשס"ח ב' הרשב, **תולדות הצורות של השירה העברית**, רמת גן תשס"ח.
- וינברגר, תשל"ו י"ל וינברגר, **אנתולוגיה של פיוטי יוון אנאטוליה והבלקנים**, סינסינטי תשל"ו.
- וינברגר, תשנ"א י"ל וינברגר, **שירת הקודש לרבנים וקראים בדרום מזרח אירופה**, סינסינטי תשנ"א.
- ירדן, תשל"א ד' ירדן, **שירי הקדש לרבי שלמה אבן גבירול** א, ירושלים תשל"א.
- ירדן, תשל"ח-תשמ"ו ד' ירדן, **שירי הקדש לרבי יהודה הלוי** א-ד, ירושלים תשל"ח-תשמ"ו.
- כרמי, 1829-1835 מ' כרמי, **הואיל משה באר**, (על תפילות ופיוטים), עיש 1829-1835.
- לוינרוזן, תשע"ב-תשע"ד י' לוינ' וט' רוזן, **שירי הקדש של משה אבן עזרא**, תל־אביב תשע"ב-תשע"ד.

- לוצאטו, תר"מ-תרמ"א ש"ד לוצאטו, **לוח הפייטנים, אוצר טוב**, ג, ברלין תר"מ-תרמ"א.
- לנדסהוטה, תשכ"ה א"ל לנדסהוטה, **עמודי העבודה**, ד"צ ניו יורק תשכ"ה.
- מירסקי, תש"ט-תש"י ש"ק מירסקי, ר' מנחם המאירי חייו שיטתו וספריו, **תלפיות** ד (תש"ט-תש"י).
- עסיס, תשע"א י"ט עסיס, ראשיתה של ההתיישבות היהודית בפרובנס', בתוך: **טוב עלם, זיכרון, קהילה ומגדר בחברות יהודיות בימי הביניים ובראשית העת החדשה: מאמרים לכבודו של ראובן בונפיל** (עורכים: א' באומגרטן ואחרים), ירושלים תשע"א, עמ' 223-240.
- פגיס, תשכ"ח ד' פגיס, **שירי לוי אבן אלטבאן**, ירושלים תשכ"ח.
- פליישר, תשמ"ד ע' פליישר, **היוצרות בהתהוותם והתפתחותם**, ירושלים תשמ"ד.
- פליישר, תשנ"ז ע' פליישר, מילון מונחים, בתוך: **תולדות השירה העברית בספרד הנוצרית ובדרום צרפת**, (עורך: ח' שירמן), ירושלים תשנ"ז, עמ' 671-710.
- פליישר, תשס"ח ע' פליישר, **שירת הקודש העברית בימי הביניים**, ירושלים תשס"ח.
- פליישר, תש"ע ע' פליישר, 'הפייטן ר' יצחק בר לוי ופיוטיו', בתוך: **השירה העברית בספרד ובשלוחותיה** (עורכים: ש' אליצור וט' בארי), ירושלים תש"ע, עמ' 539-571.
- צונץ, 1865 L. Zunz, *Literaturgeschichte der Synagogalen Poesie*, Berlin 1865.
- רבינוביץ, תשמ"ה-תשמ"ז צ"מ רבינוביץ, **מחזור פיוטי יני**, ירושלים תשמ"ה-תשמ"ז.
- שוורץ, תשנ"ט ד' שוורץ, **אסטרוולוגיה ומאגיה בהגות היהודית בימי הביניים**, רמת גן תשנ"ט.
- שירמן, תרצ"ח ח' שירמן, 'המשוררים בני דורם של משה אבן עזרא ויהודה הלוי', **ידיעות המכון לחקר השירה העברית** ד (תרצ"ח), עמ' רמז-רמז.
- שירמן, תשנ"ז ח' שירמן, **תולדות השירה העברית בספרד הנוצרית ובדרום צרפת** (עורך, השלים וליווה בהערות ע' פליישר), ירושלים תשנ"ז.